Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած միջավայրով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

891.99

1069

Մ 64

Մեսիայան , Ե.

...լնող հասկերը/Վեպիկներ

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ Թիւ 1

891.99
Մ-64

ԱՐԻՒՆՈՂ ՀԱՍԿԵՐԸ

(ՎԷՊԻԿՆԵՐ)

891.981

Հեղինակ

ԵՐՈՒԱՆԴ ՄԵՍԻԱԵԱՆ

Հրատարակիչ

ՎԱՀԱՆ Ս. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ

Տպգր. «ԱԶԳ-ՊԱՀԱԿ»ի

1922

Պոստոն, Մէսս.

A Ա / 80236

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Պարտք կը զգանք Հայ հասարակութեան երկու խօսք ըսել «ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ»ի ծնունդին եւ առաջադրած բարձր նպատակին համար, քանի որ ան սահմանուած եւ ծրագրուած է ժողովուրդին օգտակար ծառայութիւն մը մատուցանելու համար:

Նկատելով որ վտարանդի ու գաղթական հայութիւնը գրեթէ ամենուրեք զրկուած է մասնաւորապէս գեղեցիկ մշակոյթ եւ իմացական զարգացում յառաջացնող մաքուր գրականութենէ, մենք ամէն դժուարին զոհողութիւն ու մեծածախս աշխատութիւն յանձն առինք՝ «ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ» անունին տակ ընթերցասէր հասարակութեան ընծայելու համար գրական ու գեղարուեստական գործեր:

1069

Մեր գլխաւոր նպատակն է դիւրամատչելի կերպով ժողովուրդին տալ ծանօթ հեղինակներու այն երկերը որոնք լուսաւորելու, դաստիարակելու և գրական աղուոր վայելքներ հայթայթելու բնոյթը կը կրեն: Մեր ամենաջերմ բաղձանքն է հրատարակել հայ եւ օտար լաւագոյն գրագէտներու գործերը: Մեր միակ մխիթարութիւնը պիտի ըլլայ արժանանալ հանրութեան համակրանքին եւ անոր մօտ գտնել ընդունելութիւն մը՝ որ քաջալերէ մեր յառաջիկայ ձեռնարկները:

Այս գործին սկսելէ առաջ՝ անկեղծ բարեկամներ դիտել տուին մեզ գործին մեծութիւնն ու անոր դժուարութիւնները, եւ խորհուրդ տուին հրաժարիլ անկէ, սակայն ուխտած ըլլալով անհնարը փորձել, որոշեցինք հաստատ մնալ մեր այն վստահութեան վրայ, թէ՝ Հայ հասարակութիւնը պիտի գնահատէ լաւ գործ մը եւ իր օժանդակութեամբ «Բանբեր Մատենաշար»ը արժանի պիտի դառնէ իր կոչումին:

Ուրախ ենք յայտարարելու որ «Բանբեր Մատենաշար»ի առաջին հրատարակութիւնը պիտի ըլլայ խմբագիր Պր. Երուանդ Մեսխաեանի «ԱՐԻՒՆՈՂ ՀԱՍԿԵՐԸ»: Յարգելի հեղինակը անշահախնդրաբար խոստացած է աջակցիլ մեր նախնական քայլերուն: Եւ մենք վստահ ենք թէ անոր օժանդակութիւնը մեր յաջողութեան գրաւականներէն մին պիտի ըլլայ եւ հանրութիւնը՝ շնորհիւ այս կարեւոր օժանդակութեան իր ձեռքը պիտի ունենայ ի մէջ այլոց օտար նշանաւոր հեղինակներէ կարեւոր վիպական թարգմանութիւններ:

Հրատարակիչ
Վ. Ս. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ

Դեկտեմբեր 15, 1922
ՊՈՍԹՈՆ

ՄԱՅՐԸ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

I.

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ անգամն ըլլալով Շիւքրի պէյ կրկնեց իր սիրային յանկերգը.

— Երբէք նմանդ չէի տեսած, ըսաւ երիտասարդ Թուրքը իր մօտ նստող Հայ կնոջ, եւ բռնելով անոր ճերմակ ձեռքերը, ըղձալից եւ փայփայող խօսքեր արտասանեց:

— Օր մը նշմարեցի քեզ ձեր պարտէզին մէջ, մինչ մեր մրգաստանի խնձորենիէն պտուղ կը փրցնէի, ծառին վրայ թառած: Վայրի աչքեր ունէիր, բայց ո՛րքան անմեղութեամբ ժպտուն: Այժմ անոնք կապոյտ են այն Քաշմիրի չափիւղաններուն նման որոնց մէջ արեւին ճառագայթները Փարսեան մանուշակներուն միատեսակ մեղմութիւնները կը սփռեն երկնագոյն բիբերու յատակին վրայ: Նմանդ չի տեսայ Պոլիս ուր ուսանիլ գացեր էի: Մեր գեղուհիներուն մէջ ժօզօնտաներ կան, աննկարագրելի նայուածքներով որոնց առեղծուածային ժպիտը բուն խղճերու հալած տաք մեղքը կը ծորէ: Մեր Թըրքուհիները ալապաստրէ կուրծքերէն արեւելքի խունկերուն հեշտութիւնները կը բուրեն եւ անոնց հեւքը մեղեդի մըն է հարեմներու խորհրդաւոր լռութեան մէջ: Տեսած եմ կարապի ճերմակ թեւերով շնորհալի կիներ. որոնց փաղաքշոտ ու նրբին լեզուն թովիչ հոգի մը կուտայ գեղեցկութեան: Ճանչցած եմ զգայութեամբ գերագրգռուած սրտեր, որ ոսկեմշուշ ստուերներու տակ հասունցած թաւշապատ միրգերու նման իրենց քաղցր նեկտարը կը գեղուն սրտերու ոսկի բաժակին մէջ...:

Շիւքրի պէյ կանգ առաւ. Արշալոյս գլուխը վեր առած, լայն, վճիտ աչքերովն իրեն կը նայէր՝ պահ մը հրապուրուած այն ծաղկաւէտ արահետէն որուն մէջ ե.

րիտասարդ Թուրքին երեւակայութիւնը հեշտօրէն կը գեգերէր: Հայուհին միշտ ալ զարմացած էր թէ ինչո՞ւ իրեն կը խօսէին փափկութեամբ, մինչ ինք հոտ էր՝ հէգ անօգ էակ մը, իր դիմադրելու բոլոր կամեցողութեամբը լծուին անկարող իր վանդակը փշրելու եւ ազատ թռիչ առնելու:

Շիւքրի պէյ ինքն ալ կը հիանար խօսքերուն մեղմութենէն. իրա՛ւ բուռն մը չէր ինք. ցեղային ատելութիւնն ու կրօնական մոլեռանդութիւնը իր մէջ մշակած չէին նկարագրի խստութիւններ: Խորապէս զգայուն էր ու կենսամոլ, պօլսական կեանքի նուրբ ծաղկաստանին մէջ, իր հոգին ժրաջան մեղուի պէս շնորհներու փափուկ կուրծքերուն վրայ հանգչելով քաղեր էր անոնց ոսկեզօծ ու բուրումնաւէտ փոշին, մեղր շիներ էր՝ այդ փոշին խառնելով բանաստեղծական զգացումներու: Բայց բոլոր ազդեցութիւնները կը նմանէին ծանր գինովութեանց, յափշտակող արբշիռներու որ գլուխը կը բռնէին ու սիրտը կ՚ընդարմացնէին: Բան մը զոր կ՚զգար, զոր չէր կարող անունով մը որակել որովհետեւ, իր բնութենէն գերիվեր էր,— երկնային սէր մը՝ աննիւթ, մաքուր եւ թեթեւ, պարզ երկինքի մը պէս ուր հոգին կարենար ազատօրէն ճախրել եւ ճռուողել, այդ բանը երկար ատեն որոնած՝ չէր գտած բոլոր շօշափելի գեղեցկութեանց մէջ: Եւ ահա՛ այս բանը գտած էր Արշալոյսին մէջ:

— Ծաղիկնե՞ր սիրեցի, ըսաւ, մտածումը շարունակելով. բայց ջերմանոցի՛ ծաղիկ էին անոնք: Շատ հեղ, աչքերս յոգնելով Վոսփորի ճաճանչաւոր ջուրերէն որոնց մէջ վերջալոյսը կարմիր վարդեր կը փթթեցնէ, երեւակայութիւնս կը թռչէր արեւմուտքի աշխարհները եւ կ՚երազէի հիւսիսի այն զով լճակներուն որոնց եզերքը կը հանգչի ստուերոտ պուրակ մը: Քու նայուածքդ երազիս լճակն է՝ այդ սեւ յօնքերու գեղեցիկ կամարին տակ: Նմանդ չ՚տեսայ քու ցեղիդ աղջիկներուն մէջ ալ. անոնք մեր երկրի անուշ ջուրի հոսանքներուն պէս ամէն տեղ կը գտնուին. սակայն դուն կուգաս հեռուէն,— ո՞ր ազատաշունչ լերան անթափանց ալքերուն մէջ կը հանգչի քու գեղեցկութեանդ անմահական ակը…:

Ձեռքերը որ յուզումէն կը դողային, պահ մը իրենց տենդը մարեցին թաղուելով հայ կնոջ ուսն ի վար հոսող մազերու գանգուրներուն մէջ: Արշալոյս կը լռէր շարունակ. իր աղուոր աչքերը դադրած էին Շիւքրին դիտելէ. անոր խօսքերը, մելամաղձոտ, քաղցրահնչուն, թերեւս անկեղծ՝ ամառ ցօրեկներու նուրբ անձրեւին նման կը տեղային առանց ցօղալիր հետք մը թողելու իր հանդարտ հոգւոյն դալար մարգին վրայ: Իր միտքը գըրաւուած էր մէկ գաղափարով որուն վէհը կլլած էր էութիւնը. անիկա պատասխանեց:

— Պէյ, ձեր շրթունքներէն կը խօսին միայն ձեր ըզգայարանքները. ձեր զգացումները հանդէպ աղէտէն ազատուած հէգ հայ կնոջ մը, չափազանցուած են: Սէրը որ մենք կ'զգանք, տառապանք է եւ անոր խոյանքը կը փշրուի ինքն իր վրայ ինչպէս պարտէզին լուսաշող շատրուանը: Դուք կը սիրէ՞ք ձեր զգայարանքներով. տառապիլ չ'գիտէք որպէս զի ըմբռնէք թէ իմ սիրտս գերեզման իջած է ամուսնոյս հետ. ուզեցի ապրիլ զաւկիս սիրուն. կեանքիս տէրն էք այս պահուս. զայն ձեր ոտքերուն առջեւ դրած եմ իբրեւ փրկագինը մանկանս, բայց խնայեցէք ինծի բարիքները կեանքի մը՝ որ մահէն ալ դառն է:

II.

Արշալոյս ոտքի ելաւ մօտենալով պատուհանին որ մրգաստանի մը վրայ կը նայէր: Լայն սրահին մէջ որ կահաւորուած էր Եւրոպական ճաշակով, Շիւքրի կը ճեմէր ջղագրգիռ մտահոգութեան մը մատնուած: Իր քայլերը հետեւելով խորհուրդներուն երբեմն կը թաղուէին պարսկական գորգին վրայ՝ Լուի Քէնզ աթոռներու առջեւ ձգուած մետաքսեայ բարձերուն մէջ. երբեմն կանգ կ'առնէին սատափով ընդելուզուած Եբենոսէ աթոռակներուն առջեւ որոնց վրայ զետեղուած էին ծեծուած պղինձէ եւ զունազեղ յախճապակիէ մոխրամաններ: Պատէն կախուած էին պարսկական թանկագին մանրանկարներ, աղուոր շրջանակներու մէջ առնուած ոսկեզօծ գրութիւններ, եւ ջինջ հայելիի մը տակ տեղաւորուած Ձինական փայտէ հաստատուն սեղանի մը աղուոր մարմա-

րին վրայ գողտրիկ պաստառով մը շարուած էին եփուն գոյներով կիտուածանկարներ, որոնց մէջ հատ մը գրաւեց շրջողին ուշադրութիւնը:

Շիւքրի զայն վերցուց եւ զննեց: Մանրակրկիտ նրբութեամբ նկարուած կին մ՚էր ան, գեղջկական տարազով: Գոյնզգոյն մետաքս թաշկինակ մը կ՚ամփոփէր առատ մազերը որոնցմէ փրփրոտ փունջ մը խուսափած էր ճակտին վրայ: Ծոց եւ փայլուն կուրծքը մինչեւ դող-դոջ ծնօտը ուսինքներուն, եզերուած էր գոյնզգոյն Փիստանի մը սպիտակ ժանեակներուն թրթռուն փրփուրով. մինչեւ արմուկները սոթտուած կլոր ու մսոտ բազուկները մերկ ուսին վրայ հակած կը բռնէին լայն բերանով կարմիր սափոր մը, որմէ զով ու վճիտ ջուրը կը հոսէր առատ կոհակներով: Կիտուածանկարը կը կոչուէր «աղբիւրը»:

Մինչ կը յառէր անոր, աչքերուն մէջ կիսաստուերուած ժպիտի մը լոյսովը խորհրդանշան «աղբիւր»ին մէջ կը տեսնէր Արշալոյսի պատկերը: Երբ դարձաւ հայուհիին, հոգին հասած էր շրթունքներուն վրայ եւ անոր հուրովը խօսեցաւ:

— Իմ գերիս չես դուն, այլ սրտիս ընտրածը: Երէկ ազատ մըն էի այսօր գերին եմ սէրիս: Պիտի ուզէի հրէշ մ՚ըլլալ եւ գործել ոճիրներու անգութը՝ քեզի տիրանալու համար. պիտի խորտակէի բոլոր արգելքները հասնելու համար այն սէրին որ վեհմագոյն բաներով շաղուըւած է, ինչպէս ձեր կղերականներուն անուշ գինիով քաղցրացած հաղորդութիւնը, որ խունկով եւ երկնային աղօթքով օծուած է. պիտի ուզէի... ա՛հ, պիտի ուզե՛մ սա՛ ափերուս մէջ փշրել այն՝ որ երջանկութեանս կրնայ սպառնալ...

Արշալոյս ցնցուեցաւ: Շիւքրի պէյի վերջին խօսքերը կը պարունակէին ահաւոր սպառնալիք մը զոր գիտէր հեռացնելու համար պատրաստ էր ամէն զոհողութեան: Թուրք երիտասարդին այս սրտի զեղումները, այս ըղդայնութեան պոռթկումը նոր բան չէր. ոչ ալ անակնկալ մըն էր իրեն համար այն սպառնալիքը թէ պիտի փշրէր իր երջանկութիւնը խափանողները: Արշալոյս շատ լաւ գիտէր թէ Շիւքրի կ՚ակնարկէր իր զաւկին, իր վեց տա-

րեկան մանկան, զոր ստոյգ մահէ փրկելու համար Արշալոյս ընդունած էր Շիւքրիի պաշտպանութիւնը:

Առաջին վայրկեանէն Շիւքրի առած էր հայ տղեկը, ինչպէս բնական էր: Սակայն զսպելով իր զգացումները, հանդուրժած էր անոր ներկայութեան որովհետեւ կը սիրէր մայրը եւ զայն կը սիրէր այն բարոյական թագուն արժէքներուն համար, այն հոգեկան կարողութեանց համար՝ որ գեղեցկութիւնը կը պտղաբերեն, աչքը կը զօրացնեն յաւէրժական հաւատքով մը, կեանքը կը բեղմնաւորեն հզօր ստեղծագործիչ ուժերով եւ միտքն ու հոգին, սիրտն ու մարմինը շաղուելով մէկ գոյութեան, մէկ կամքի, մէկ հրաշակերտ ամբողջութեան մէջ, մարդկային բնութեան մէջ աստուածային յատկանիշներ կը փթթեցնեն:

Այն քօղերը որով Թրքուհիները կը ծածկուէին խորհրդաւորին առինքնող թովչութիւնը չունէին այնքան ինչքան այս հայ կնոջ բնութիւնը որ կազմուած էր դարերու տոհմիկ ազդեցութեանց տակ, հայկական կեանքի ճոխ լոյսերովն ու անուշ ստուերներովը եւ ազգային հանճարի արեւին թրծող ճառագայթներովը: Հետեւաբար, ինչ որ կ'ըղձար իրենը ընել, անոր ֆիզիքական գեղեցկութիւնը չէր՝ որուն ծաղիկը թարմ ու հոտաւէտ մնալու համար պէտք ունի հոգիի սնունդին. այլ անոր սիրտն էր, անոր աչքն էր որու իր էութեան մէջ յօժարակամ նուիրմամբ ուղխօրէն հոսիլը կ'ըղձար ինչպէս կը հոսէր կիտուածանկարի «աղբիւր»ին զուլալ ջուրը:

Իր այս մտածումը յայտնելու համար, ըսաւ.

— Կասկածեցար թէ պիտի բռնանայի վրադ. ոչինչ կայ քու եւ իմ մէջտեղ. կրնամ ձեռքս երկարել եւ գեղեցկութեանդ ծաղիկը քաղել. բայց պիտի նմանիս նուրբ մանուշակի մը որ իր փափուկ ցօղունէն բրտութեամբ փրցուելէ յետոյ, կապուտակ աչքերը կը փակէ մահուան մէջ ու կ'իյնայ թարշամած: Կ'երազեմ աչք մը իմինիս հաւասար. քու գեղցկութիւնդ նոր երկինք մը եւ բուռ մը արեւ աստղեր ցոյց տուաւ ինծի. Թող աչքդ աւելի լայն բանայ երկինքներու դուռը, բանայ անհունը հոգւոյս առջեւ եւ թող առաքինութիւնդ մոգական հրպումովն աւրէ բոլոր հին խոչալները, որ արդէն կը

կորսուին ամպածրար հորիզոններու նման, գեղեցկութեանդ արեւին տակ յուզումնալից կեանքով խայտացող էութեանս ամեհի ովկիանին մէջ:

III.

Շիւքրի պէյ իր ամբողջ մտածումը յայտնած էր հայ կնոջ: Չէր ուզեր Արշալոյսի դպչիլ, որովհետեւ փափկաճաշակ եւ զգայնոտ հոգիի մը անարժան գործ կը նկատէր կամքին ու քմահաճոյքին լքուած այս անպաշտպան կինը բռնաբարել: Աշխարհիկ ապրողի տիլէթանթի՞զմ, խորունկ, անկեղծ ու ճշմարիտ սիրոյ մը ներշնչո՞ւմը, թէ ծայրայեղութեան հասցուած իմացական զգայնոտութեան մը ամենանուրբ ճաշակն էր որ զինքը կը մղէր այդ հայուհիէն պահանջելու որ զինքը սիրէր այն հոգեկանացեալ ու մաքուր սիրովը որուն մէջ երկու էակներ կը կորսնցնեն իրենց եսը՝ գեղեցկութիւն ու կեանք ստեղծելու միեւնոյն բնազդէն մղուած եւ միեւնոյն իտէալէն յափշտակուած:

Արշալոյս որ ինքզինքը կը վերապահէր, պատասխանեց:

— Կը կարծէք թէ զիս կը սիրէք մաքուր սիրով մը. ատիկա ձեր գերագրգռուած երեւակայութեան պատրանքն է. ինչ որ ձեր սէրը կը կարծէք կեղծ արժանապատուութեան մը զգացումն է: Ճշմարիտ սէրը այնքան հոգեկանութեամբ ինչքան զգայնութեամբ շինուած է. դուք զգայուն էք բայց անկարող ինծի հետ հաղորդուելու. ձեր ցեղը եւ մերը դարերով ապրած են կողք կողքի, երկու հոսող ջուրերու նման, սակայն իրարու չեն խառնուած. մեր սրտերն ալ այդպէս պիտի մնան:

Լռիկ արցունք մը սկսաւ կաթկթիլ կոկորդն ի վար. սարսռալից մատները կը պրկուէին հարուստ կուրծքը պճնող ճերմակ եւ փրփրոտ ժանեակներուն վրայ. Շիւքրի զգաց այդ պահուն թէ այս քաղցր հայուհիին մէջ առիւծի զայրոյթ մը կ'որոտար եւ քիչ յետոյ պիտի համարձակէր իր դէմ մռնչել.

— Զա՛րկ, փշրէ՛. այս է քու բնութիւնդ. մի՛ խօսիր սիրոյ մասին. ատելութի՛ւն է, կեղծիք է ան. ա՛հ, ինք-

գինքդ եղիր եւ գրաւէ՛ զիս, տրորէ անդամներս, սպաննէ զիս. չեմ սիրեր քե՛զ... կ՚ատե՛մ, կ՚ատե՛մ...

Շիւքրի պէյ կը մտածէր: Իր դէմքին վրայ նկարուած էր զարմանքը. խոր սքանչացումը կը գրաւէր հոգին. առաջին անգամն ըլլալով իր տիրական կամքը փշրուած էր ազնուական նկարագրի մը եւ հզօր բնութեան մը դերազանց ընդդիմութեանը դէմ որ զինք կ՚ապշեցնէր ու կը հիացնէր: Արշալոյս կը տոկար իր տկարութեանը դէմ: Սարսուռ մը կը թրթռացնէր շրթունքները եւ ներքին փոթորիկէն որ սրտին յոյզերը կը խարազանէր ամեհի, անիկա փղձկեցաւ. արցունքը կ՚ողողէր այտերն՝ ամբրան անձրեւի մը լայն ու տարածուն կաթիլներովը զորս հոգին ջերմութիւնը կը լափլիզէ. հեւքոտ կուրծքը կ՚ուռէր հզօր հեծկլտանքով մը որուն ողբը Արշալոյս կը խեղդէր թիկնաթոռի մը բարձին մէջ ուր թաղեր էր գեղանի գլուխը:

Շիւքրի ոտքի ելաւ. հանդարտ քայլերով մօտեցաւ լացողին. երկու ափերովն հաւաքեց անոր ուսերէն հոսող մազերը եւ գոգցես վերջալոյսին շառագոյն ճառագայթներէն ողողուած ակի մը վազող ջուրերն ըլլային, պապակող շրթունքները թաղեց անոնց զով հոսանքին մէջ, ու յամրօրէն վար իջաւ սանդուխներէն:

Երթալու ատեն պատուհանէ մը նշմարեց Արշալոյսի զողտրիկ մանուկը, որ հէգ նապաստակի մը պէս անձայն ու առանձինն կ՚ոստոստէր պարտէզին նորածիլ խոտին վրայ, ծաղկած կեռասենիի մը շուքին տակ:

Թուրք աղախիններուն պատուիրեց հսկել իրենց տիկնոջ ու դուրս ելաւ գանկը լեցուն ընդհարող մտածումներով:

— ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ —

I.

Արշալոյս դադրած էր լալէ, բայց իր հոգին ձգտեալ պայքարէն թուլցած, կը մնար ընդարմութեան մէջ: Ոչ ժամանակի գաղափարն ունէր եւ ոչ ալ դառն իրականութեան խայթող գիտակցութիւնը: Իր միտքը, այդ պահուն աշխարհէն վերացած, հեռաւոր անուրջի մը

մշուշոտ ոլորաններուն մէջ կ'որոնէր երջանիկ եւ լուսաշող անցեալը, որ, այնքան մօտիկ, անհունապէս հեռու կը թուէր:

Երէկ տակաւին խաղաղ մարդի մը դալար ծոցին մէջ ճռուողուն զուարթ արտոյտ մըն էր. յանկարծ պողպատեայ կտուցով ուրուր մը իջեր էր վրան ու զինք յափշտակելով տարեր էր հսկայ բաբախուն թեւերուն յարուցած մրրկայոյզ թռիչքին յորձանքներուն մէջ խփելով սահմռկած միտքը: Փոթորիկ մը անցեր էր կեանքի վրայէն, աւրելով ու քշելով առջեւէն ամէն բան, հայր, մայր, ամուսին մը, աշխարհ մը առլի քաղցր դէմքերով եւ երջանիկ գրաւումներով, որոնց յիշատակները հետըզհետէ կը պարզուէին զարթնող հոգւոյն մէջ, ինչպէս ծաթող արեւին ճառագայթներուն տակ գեղեցիկ տեսարանները կը պարզուին գիշերուան ստուերները թօթափող լճակի մը հայլիացած ծոցին մէջ:

Արշալոյս կը տեսնէր իր հայրենի տունը, այդ գաւառական քաղքին մէջ որ իր երջանիկ աղջիկնութեան խանձարուրն եղած եւ աղուոր ազդեցութիւններովը պարուրած էր իր ամուսնացեալ կեանքը:

Հայրը, տակաւին դալար իր ծերութեան մէջ, երկար ատեն Պոլիս ապրելէ վերջ, վերադարձեր էր իր ծննդավայր քաղաքը, հովասուն Սեբաստիան, իրբեւ տնօրէն Սանասարեան Վարժարանին:

Մայրը, կորովի ու ազնուական, ընտանի հանճար մըն էր, մին տանտիկնոջ այն չքնաղ տիպարներէն որ տանին աշխատանքներու եւ իմաստուն տնտեսութեան մը առողջ պարապումին մէջ կ'զգենուն հեղինակութեան փառք մը, որ պայծառ եւ զուարթ կենսունակութեան մը միացած՝ հայ մայրերուն կուտայ այնքան շնորհ եւ թարմութիւն, ինչքան սպառկառազդեցիկ վեհութիւն:

Այս մայրը տունը կը կառավարէր քաղցր իշխանութեամբ մը որուն կը հպատակէր մանաւանդ զուտ իմացական կեանքով ապրող իտէալապաշտ հայրը: Ասիկա չքեղ հեշտութեամբ մը պիտի վատնէր ընտանիքին հարստութիւնը եթէ կինը խնայող իմաստութեամբ իրերը չի տնօրինէր:

— Պէտք է խնայել վաստակին առատութենէն եւ ոչ թէ ի գին ողորմելի կեանքի մը, սովոր էր ըսել կնոջը· մեր հաճոյքները,— վայելուչ հագուստ, լաւ կահաւորուած տուն մը որ ընտանիքի մը անդամները կ՚ունենան իր տաքուկ ծոցին՝ ջերմ երգի մը առողջ հրապոյրներովը· գաւառական քաղքի մը ընծայած հազուադէպ ընկերական վայելքները, քիչ մը նուագ, քիչ մը գրականն եւ իմացական պարապոյթ, ատոնք մարդկային նկարագիրը կը պճնեն այն շնորհներովն ու գեղեցիկ յատկանիշներովը որոնք այնքան էական են հոգւոյն ինչքան հացը մարմնին:

Բայց մայրը որ երբեք վաստակին առատութիւնը չէր տեսած, կը մտահոգուէր ապագայով: Ժլատ չէր ան. ոչ ալ անկարող ըմբռնելու նրբաճաշակ մարդու մը բաղձանքները: Սակայն, կազմուած ըլլալով այն առողջ, կենսունակ ու հաստարմատ ծառերուն նման որոնք իրենց ճիւղերը կը տարածեն լայն ու վերամբարձ աճումով, մայրը կը յուսահատէր իր ձեռքին տակ չունենալուն համար իր շուրջն առատ եւ ճոխ կենսունակութիւն մ՚ստեղծելու լայն միջոցները: Անիկա ցեղէ մըն էր որ նահապետական բազմաճիւղ ընտանիքներ հիմնած եւ իր շառաւիղները տարածած էր: Ստեղծելու բնազդով հզօր, աշխատելու կորովով անսպառ, յամառ խնայողութեան շնորհիւ յաջողած էր էրկանը բերած մէկն երկուք ընել, միշտ գոհացնելով անոր կենսապաշտ խառնուածքին պէտքերը: Տիրական կին մ՚էր բարոյական քաջութեամբ առլի եւ իր աղջիկը, Արշալոյս, մօրմէն ժառանգած էր արի եւ տնաշէն բնաւորութիւն մը:

Հայրը, իր տարբեր խառնուածքով աններդաշնակ նօթ մը չէր սակայն այդ ընտանիքին մէջ: Իր բոլոր հաճոյքներն առողջ էին. կեանքէն կը պահանջէր վայելքի համեստ բաժինը եւ աւելի կ՚ապրէր հոգիին եւ իմացականութեան բաղձացած բարձրագոյն բաներուն պաշտամունքովը: Գիտէր թէ այն բաղձանքները զորս չէր կրնար գոհացնել, վանելու էր իր սրտէն զգօն երջանկութիւն մը ըմբոշխնելու համար. այս պատճառով ալ Պօլսոյ կը նախընտրէր գաւառը ուր մարդ կը մոռնայ աշխարհիկ կեանքի պահանջները դաշտերու զով օդին եւ

դուտ Հայերու աւելի անկեղծ ընկերակցութեանը մէջ: Իր հոգին մէկ բանէ կը տանջուէր· ազատութեան պակասէն:

— Գաւառը տեղական գոյն կուտայ նկարագրին· կը դիեցնէ միտքը ցեղին ինքնայատուկ կեանքին սնունդովը· տոհմիկ բարքի յատկանիշները թարմ եւ վառ երանգներով պահուած են հոն մարդոց հոգիներուն մէջ·* ցեղային նկարագրի վաղեմի գեղեցկութիւնները անթեղուած կը մնան բիրտ, անտաշ բնաւորութեանց կեղեւին տակ· բայց, կ՚ըսէր իր նուրբ մօրուքը քաշելով եւ թաւ յօնքերուն աղեղը միացնելով, կեանքը սեղմ է գաւառին մէջ· մարդիկ փոքր են եւ իրենց աշխարհն այնքան նեղ է որ, մարդ չի կրնար ազատ շարժում մը գործել առանց իր դրացիէն լրտեսուելու, քննուելու եւ բամբասուելու: Ազատութեան պակասը կը տեսնուի մանաւանդ դաստիարակութեան մէջ որ ցեղին միակ յոյսն է ազգային գիտակցութեամբ զօրանալու և մեզի լաւագոյն ճակատագիր մը պատրաստելու համար:

Ազգային բոլոր հարցերէն աւելի դաստիարակութեան հարցն էր որ զինքը կ՚զբաղեցնէր: Ան կ՚ըսէր յաճախ·

— Ազատութիւնը, պէտք է հիմը կազմէ երիտասարդներու դաստիարակութեան, ինչպէս հիմը կը կազմէ ազգի մը քաղաքակրթութեան: Այնպէս պէտք է մշակել մտքի եւ սրտի կարողութիւնները որ, ինքզինքը կեանքի դժուարութեանց հանդէպ մինակ գտնող տղամարդը կամ աղջիկը ուղիղ գործելու համար սորվի լաւ մտածել եւ երջանիկ ապրելու համար ալ լաւ զգալ· այս արդիւնքին հասնելու համար, կարեւոր տեղեկութեանց հետ, հարկ է անոնց իմացականութեան եւ հոգւոյն առջեւ բանալ ինչ որ բնութիւնը եւ կեանքը կը պարունակեն իբրեւ գեղեցկութիւն եւ ազնուացող հաճոյք· հարկ է սիրել սորվեցնել եւ անով ճանչցնել տառապանքը, քանի որ պէտք է տառապիլ այս աշխարհին մէջ ստեղծելու, մտածելու, արտադրելու եւ ապրելու համար: Այն ահաւոր նախապաշարումները, ընկերական յոռի սովորութիւններն ու կաշկանդումները որ երիտասարդներու մէջ ազատ զարգացումը եւ զգացումներու փթթումը կը խափանեն, կը կասեցնեն կեանքի խոյանքը: Դասակարգային պատնէշ-

ները որ մարդիկ իրարմէ կը բաժնեն, այն ատեն կ'ամրապնդուին երբ դաստիարակութիւնը նկարագիրը կաղմելէ աւելի կը նկրտի մարդը շահող մեքենայ մը դարձնել: Դաստիարակութիւն մը որ միտքը կը չորցնէ, տնտեսական շահու կամ յաջողութեան համար երջանկութիւնը զոհելով, կեանքի որակը կը նուաստացնէ՝ մարդոց մէջ սպաննելով եղբայրսիրութիւնը եւ մարդկային հաւասարութեան զգացումը որ դասակարգերու հաշտութեան եւ համերաշխ գործակցութեան գլխաւոր ազդակը պիտի ըլլայ զարգացած ընկերութեան մը մէջ:

II.

Այս մտերմական խօսակցութեանց կը մասնակցէր երիտասարդ բժիշկ մը, Արշալոյսի հօր նախկին աշակերտներէն մին, որ Փարիզի մէջ ուսումն աւարտելով վերադարձած էր Պոլիս:

Թխադէմ երիտասարդ մըն էր ասիկա, բնութիւնը շաղուած հայ ցեղին մռայլ խառնուածքով. սակայն անկեղծ եւ բարի հոգի մը կը թագցնէր դժուարահաղորդ երեւոյթին տակ: Շատ քիչ կը խօսէր եւ երբ գաղափար մը կ'արտայայտէր կտրուկ, երբեմն խրոխտ բրտութեամբ, կը մատնէր իմացականութիւն մը որ ոսկիի հարուստ հանքի մը նման թաղուած է քարի եւ հողի հըսկայ զանգուածներու տակ:

Յաճախ երբ հայրը կը խօսէր, կապոյտ բիբերուն պսպղուն աստղերը քթթելով երկար արտեւանունքներու շուքին տակ եւ շոյելով ուղղաձիգ երկար հասակը, որուն շնորհալի գիծերը աւելի թեքուն կորութիւններով ձեւուած Արշալոյսի հասակին կ'ընծայէին Միլոյի Աստղիկին ներդաշնակ կատարելութիւնը,— բժիշկը կը պատասխանէր.— Ձեր գաղափարները յանկուցիչ հրապոյրներ ունին, բայց դաստիարակութեան բաղձանքը, ինչպէս բոլոր խաղաղ աշխատանքներու սէրը հայ ցեղին համար բնական զգացումներ են. արուեստը կը սիրենք որովհետեւ մեր հոգին գեղեցկութեամբ հրապուրուած է. գիտութիւնը կը փնտռենք որովհետեւ մեր իմացականութիւնը յառաջդիմութեան խոյանքովն առլի է: Սակայն կ'արժէ՞ր կեանքի մէջ մեզի ամենակարեւոր բանը զոհել

զարգացման, առեւտուրի եւ արուեստի հետապնդումներուն որոնք սոսկ շռայլութիւններ են ազատ ապրելու իրաւունքէն զրկուած ազգի մը համար: Դաստիարակութիւնը իմացականութիւնը մշակելով շփացուց հայ ժողովուրդը եւ կարծեցինք որ, ինչքան ծաղկեցնէինք արուեստները եւ կազմակերպէինք կրթութեան վայրերը, այնքան դիւրաւ պիտի շահէինք մեր ազատութիւնը: Բայց գիտութիւնը մեր մէջ ներմուծեց ընկերվարութիւնը հետեւաբար բաժանումը. իսկ արուեստները մեզ այլասերման առաջնորդեցին, որովհետեւ գերազանցութեան հովեր տալով մեզի, քամահրել տուին այն բարբարիկ ցեղերը որ բիրտ ուժով տիրեցին մեր վրայ եւ փճացուցին թէ մեր իմացականութիւնը թէ մեր նիւթական հարըստութիւնը: Քանի որ զարգացման զգացումը բնազդ էր մեր մէջ, պէտք էր մտածել թէ հակառակ բոլոր խոչընդոտներուն ցեղը պիտի դիմէր յառաջդիմութեան. հարկ էր մեր մէջ զօրացնել այն որուն բնազդը տկար էր, որուն ձգտումը տարրական եւ այդ բանը բիրտ ուժն էր, որով միայն ազատագրութեան պայքարը կը շահուի:

Եւ հայրը կը պատասխանէր մելամաղձոտ ժպիտ մը դէմքին վրայ:

— Ազատագրութեան պայքարն ալ պիտի շահուի դաստիարակութեան շնորհիւ: Բիրտ ուժը հաւաքական զօրութեան մը ազդեցիկ զէնքին վերածելու համար պէտք է միութիւն, հարկ է խոր գիտակցութիւնը մեր քաղաքական կեանքի պէտքերուն: Հայը դիւցազնական քաջութեան եւ բիրտ ուժի զարմանալի կարողութիւններ ալ ի յայտ բերած է, սակայն կորսնցուցած է պայքարին պըտուղները, որովհետեւ եղբայրսիրութիւն չէ ունեցած, իր ուժերը չէ հաւաքած, իր իրաւունքները ազգային հաւաքական կամքով չէ կրցած պաշտպանել: Դաստիրակութիւնը պէտք է արթնցնէ գիտակցութիւնները, կորսնցնէ մեր մէջ կանգնուած հատուածականութեան պատնէշները. մինչեւ որ բոլոր սրտերը չի տրոփեն մէկ հզօր բաղձանքով, ազատագրութեան բաղձանքով. մինչեւ որ մեր բոլոր ձեռքերը չի միանան մէկ սրբազան ուխտով, զէնքի հաւատքին ուխտովը. մինչեւ որ բոլոր կամեցողութիւնները չի նուիրուին մէկ գերագոյն ծա-

ռայութեան, Հայկական անկախութեան նպատակին, բիրտ ուժն ալ պիտի փշրուի, որովհետեւ անիկա առանձնաշնորհումը պիտի մնայ դարձեալ գիտակից փոքրամասնութեան մը որ ի զուր պիտի արիւնոտի եւ զոհուի ազգին համար, իր ճակատագրին անտարբեր մեծամասնութեան մը մէջ:

Արշալոյս մօտիկ կ'ընէր այս խօսքերուն. Հայրը զինք կ'սքանչացնէր լայնասիրտ ազատագրութեամբը որ իր զարթնող կնոջական բնութեան ազատ խոյանքին կը համապատասխանէր: Երիտասարդ բժիշկը, Արամ, զինքը կը հրապուրէր յանդուգն քաջութեամբը, անսեթեւեթ վարուելակերպովը եւ այն խոր քամահրանքովը զոր կը տածէր կեանքի փայլուն երեւոյթներուն հանդէպ որոնց չպարուած գեղեցկութիւնները կ'սպառեն երիտասարդներու տաղանդն ու կորովը: Ստոյիկեան տոկունութիւն մը իր մէջ կը մտնէր պողպատեայ ջիղեր. մտածման հանգարտ խորքերուն վրայ ինքնամփոփ հանդչող իմացականութիւն մը իրեն որմնել կուտար կեանքի ճշմարտութիւնները:

Մարդատեաց չէր ոչ ալ յոռետես մը. իր հոգիին մէջ գաղտնի զօրութիւններ կը խլրտային եւ սիրտը անըսպառ աղբիւր մ'էր յոյսի. սակայն կը բաղձար կեանքի իրողութիւնները տեսնել իրենց մերկ դառնութեանը մէջ. իր կամքը դժբախտութեանց բաղխելու հզօր պէտք մը կ'զգար ցոյց տալու համար էութեանը մէջ ամբարուած ուժը որ յուսահատութիւնը չէր ճանչցած, եւ պայքարէն նոր թափ կ'առնար:

— Տառապանքը չէ որ կ'այլասերէ, կ'ըսէր սովորաբար, այլ հաճոյամոլութիւնն է, այլ ստրկութեան հպատակութիւնն է: Դժբախտութիւնը զօրաւոր խառնուածքներու անխորտակելի զրահ մը կը հագցնէ եւ անոնց մէջ կը ծնցնէ ազատ ըմբոստութեան մը դիմադրող կարողութիւնը: Միայն այլասերածներն են որ ամէն ինչ հեշտ ու վարդագոյն պէտք է տեսնեն, կեղծ քաջութիւն մը եւ աւելի չինծու լաւատեսութիւն մը պահելու համար:

Տոգորուած անխոնջ ջանադրութեամբ եւ նուիրուող խառնուածքով, Արամ մեր ժամանակներուն ընդհանրացած իմացականի այն տիպարն էր որ կրկնակ գոյութիւն

A II 80236

մը կ՚ապրի,— իր ուժերուն, իր տաղանդին, իր սրտին ու կեանքին մէկ լման կէսը տրամադրելով ազգային գործունէութեան:

Արշալոյս զայն կը գիտէր իր ոգորումներուն, իր խանդոտ վաստակներուն եւ յուզումնալից սրտին թարմ զգացումներուն մէջ որ օգտակար ծառայութեանց շնորհիւ յար վերանորոգուող հաւատքով մը կը բողբոջէին:

Մինչ հօրը ազատաշունչ ներշնչումներուն տակ, առատ, ցօղալից եւ կենսախայտ կեանքը հոգւոյն բոլոր բացուածքներէն ներս կը խուժէր՝ ուռճացնելով իր կարողութիւնները եւ փթթեցնելով առողջ բնութիւնը, Արամի հրացայտ աչքերուն արեւին տակ, սէրը որ Արշալոյսի դալար կեանքի նուրբ ցօղունին վրայ արդէն իսկ կազմուած քնքուշ կոկոն մ՚էր, անոր ճերմակ ու գիրգ կուրծքին վրայ կը բանար վարդի թրթռուն թերթերը:

Բայց սէրը բուռն, զգայացունց արբշիռ մը չէր նախ: Անիկա իրենց սրտերուն մէջ մտած էր ինչպէս մատաղ կորիւնը կը սպրդի մայր առիւծին ծոցը, իր բղքոտ թաթերն ամփոփած: Ո՛չ զսպուած սիրոյ տուայտանքը, ոչ ալ զաղտնի հիւծումը սրտերու: Երկուքն ալ անկեղծ էին եւ երկուքն ալ իրենց ուսումն աւարտած, երազելով աղուոր ապագայ մը, երբեմն չէին թագցներ իրենց սէրը որ մեղմօրէն իրենց էութեան բոլոր բջիջները կը լեցնէր իր քաղցր ու խնկաւէտ մեղրովը:

III.

Երբ արագօրէն հոլովուող տարիներու ընթացքին՝ իրենց գաւառի նոր տունը հաստատուած, ամուսնութիւննին օրհնուած մանչ զաւակով մը, Արամ իր ջղուտ բազուկներուն մէջ կ՚առնէր իր կինը, Արշալոյս, սէրը այնքան թարմ էր որքան առաջին օրը մեղրալուսնին եւ իրենց էութեան լռիկ ու միապաղաղ աւազանին խոր ալքերուն մէջ իր զուտ ու զուլալ մաքրութենէն կը ցոլացընէր յաւերժական երանութիւն մը: Որովհետեւ խաղաղ կեանք մը, իր պայծառ եւ փափուկ լոյսերը սփռած էր իրենց սիրոյն վրայ, անոր խոյանքներն ու յուզումները սիրտը չէին սպառեր, այլ հզօր մղումներ կուտային կեանքի ստեղծագործ ուժերուն: Իրենց զօրավ

ակնարկներուն մէջ հոգեզմայլ դիւթանքի մը երաժըշտութիւնը կը թրթռար եւ ինչպէս առաւօտեան լոյսը ծաղիկներու ծոցն հաւաքուած ցօղերուն մէջ փշրուելով իր աղուոր գոյները կը պարզէ, սէրն ալ իրենց հոգւոյն բիւրեղին մէջ փշրուած իր գեղեցիկ զգացումները կը սփռէր անոնց նրբերանգ նկարագրին վրայ:

Սակայն այս ընտանեկան երջանկութիւնը, որուն այնքան կը նպաստէին բժիշկին ժրաջան վաստակները եւ անոր համբաւը, Թրքական ներքնագաւառին յարափոփոխ եւ անկայուն միջավայրին մտահոգիչ ազդեցութեանը մատնուեցաւ:

— Եթէ դէպք մը պատահի, կ՚ըսէր Արշալոյս, իր սրտին մէջ ծնող ահաւոր վախը թագցնելու անկարող, ատելութիւնդ այդ խոլոխ սրտիդ մէջ պարտկուելու տեղ չպիտի գտնէ... պիտի զարնես, պիտի զարնուիս:

— Ինչ է բախտը ժողովուրդին, նոյնը իմս թո՛ղ ըլլայ. կը պատասխանէր Արամ, բայց իր կարգին հոգահար, մտածելով պաշտելի կնոջն ու հոգեհատոր զաւկին կը տանջուէր անոնց անծանօթ ճակատագրէն:

Անտարակոյս, բժիշկ ըլլալու հանգամանքը տեսակ մը կեանքի ապահովութիւն էր Թրքական հալածանքի մը դէմ եւ յետոյ, ինչքան ալ պատերազմի զրոյցներ կը շրջէին Եւրոպայէն Արեւելք, մարդկային միտքն անկարող էր աղէտը այնքան գեհենային եւ աշխարհասասան երեւակայելու ինչքան անիկա յետոյ յայտնուեցաւ:

Սպառնալից, կրակէ երախներով, ռումբերովը բոցաշունչ Թուրքերուն անիկա հասաւ սակայն օր մը, մտեցաւ գաղտուկ քայլերով, սպրդեցաւ բոլոր հայ երդերուն մէջ, դրաւեց բոլորը եւ յանկարծ ամէն տեղէ դուրս ժայթքեց հսկայ, երկնակործան հրդեհի մը նման որ հողմակոծ մրրիկներով իր արհաւիրքները կը տարածէ ընդարձակ քաղաքներու, գիւղերու եւ լայն դաշտերու վրայ:

Ո՛չ մէկ դիմադրութիւն, ոչ մէկ բողոք հոս. հիդրան իր թեւերը տարածած, պիրկ ցանցի մը մանր օղակներուն մէջ կը բռնէր բոլորը, բոլո՛րը եւ ամէնքն ալ իրենց մահուան ու չարչարանքին կ՚երթային աներկբայ, խորհելով թէ փոթորիկը կ՚անցնի եւ իրենք դարձեալ կը տեսնեն պայծառ երկինքը:

Առաջին օրերուն երբ տակաւին ամէն ինչ հանդարտ էր, Արամ պատրուակով մը բանակ առնուեցաւ իբրեւ զինուորական բժիշկ եւ իսկոյն զրկուեցաւ Էրզրում:

Մեկնումի պահուն, որ ժանտարմաներու հսկողութեան տակ անցած էր, Արամ, հօրը հոգածութեան յանձնելով Արշալոյսը, ցոյց տուած էր առնական կեցուածք մը, կուրծքին տակ կուտակուած յուզումը, զօրովը եւ սէրը արբշռալի համբոյրով մը ծորելով կնոջը տժգունած շրթունքներու բաժակին մէջ: Գերագոյն անձկութեան խոյանքովը ջղուտ բազուկներուն մէջ առած էր զաւակը եւ անկարող անոր ժպտելու, վախնալով որ քաջութիւնը կը տկարանայ թշնամիներու աչքին առջեւ, սրտին դէմ սեղմած էր անոր գիրգ, փոքրիկ մարմինը լուռ պաշտամունքով, մինչ տենդոտ մատները անոր մանրիկ ոտքերէն մինչեւ քնքուշ գլուխը շօշափելով՝ զայն անբաժանելիօրէն իր մսին ու ոսկորին կապելու ճիգով մը, անոր թարմ կենսունակութեան զինովցնող զգայնութիւնը կը հաղորդէին համակ էութեանը:

Այդ ճակատագրական վայրկեանին, Արշալոյս փորձեց պաշտանքը յայտնել, փղձկիլ, սիրե՛լ, ո՜հ, գերմարդկային ուժով մը, բայց կարծես սիրտը կը պարպուէր, լեզուն չորցած էր եւ արցունքի կաթիլներ կը թափէին այրող կոկորդին մէջ: Կնոջը տառապանքը տեսնելով, Արամ հնդացնող վիշտի մը գալարումներն զգաց ալիքներուն մէջ, բայց հասակը ուղղեց, խոստումներ ըրաւ թէ շո՜ւտ պիտի վերադառնայ. կատակ մը փորձեց աներոջն հետ եւ թուրք ոստիկաններու առջեւէն քալելով դուրս ելաւ տունէն, աչքերն առլի սիրելիներուն անմահ պատկերներովը, բայց հոգին ծանրցած ահաւոր վտանգներու մռայլ նախազգացումներովը:

IV.

Այդ չարագուշակ բաժանո՜ւմը... ի՜նչ ահաւոր անդունդ բացուած էր Արշալոյսի առջեւ՝ անկէ ի վեր:

Նախ ամէն ինչ չքացնող, ամէն ինչ մթագնող դալ պարապութիւն մը իր մէջ, իր շուրջը: Եւ այդ անյատակ վիհին մէջ, անշունչ ճերմակ փետուր մը ինք՝ կատաղի մրրիկներու յորձանուտ ոլորտներուն մէջ առնուած,

տարուբերուած վիթխարի մոլեգնութեամբ: Հոգին կը նմանէր գոռացող ծովու մը որուն վրայ յար փչող քամիները, այնքան անգթօրէն կը խարազանեն ջուրերը, այնքան բռնութեամբ կը յուզեն անոր խորքերը, որ, համակ ծովը հազար ալիքներու հսկայ մռնչիւնովը կը գոռայ եւ իր կատաղութիւնը աւելի ահաւասարուտ է քան այն զոր քամիները խոյացուցած էին վրան:

Երբէք Արշալոյս ապրած չէր յուսահատ սիրոյ խոյանքը: Այնքան անզօր էր իրենց սիրտը բաժանումէն առաջ, այնքան գեղագուարճ էր իրենց հոգին, որ սէրը դարնան բարակ, հանդարտ անձրեւներուն պէս անդուլ ու լռիկ տեղալով իրենց կեանքին վրայ, զայն ոռոգած էր առատ բեղմնաւորութեանց համար: Սիրահարութեան գինովութիւնը որ երիտասարդներու երկինքին վրայ կը կուտակէ փայլակնացայտ շողիներ. սիրոյ բռնութիւնը որ իր զօրութիւնը կ՚սպառէ շանթերով եւ հեղեղային տեղատարափներով եւ առանց բարերար հետք թողելու կ՚անցնի կեանքէն, Արշալոյս եւ Արամ չէին ճանչցած: Սիրած էին անոնք հեշտօրէն, պուտ պուտ ըմբոշխնելով անմահական նեկտարը, անոր զգլխիչ բոյրը տարածելով իրենց շրթունքներէն եւ անոր զուարթ ու կենսալից արբեցութեամբը խնկելով իրենց կեանքը:

Բայց այժմ, ինչքան յամր ու մշտատեւ եղած էր արբեցութիւնը, այնքան անգութ եւ յանկարծական էր հիասթափեցուցիչ զարթնումը դառնութեան եւ աղէտներու մէջ:

Առաջին անգամն ըլլալով Արշալոյս մտածեց խորապէս. իր հոգին մեկնողին կարօտովը գրաւուած կը թըրթռար երազի նման ապրուած կեանքին հեշտաբոյր յիշատակներուն մէջ եւ որքան անոնք քաղցր էին այնքան յուսահատութիւնը դառն էր եւ մահը՝ հեշտալի մոռացման մը, հանդարտ անէացման մը խոստումը կը բերէր իրեն:

Այժմ աւելի նրբացած, աւելի հոգեկանացած էակ մըն էր ինք. սիրոյ տառապանքը այտերուն վրայ սփռած էր օծութիւն մը, սրբանուէր, փափուկ, եւ յոյսը, օ՜հ ակար, ազազուն յոյսը թէ Արամ կրնար վերադառնալ, բարի ժպիտը շրթունքին եւ անկեղծ բաց դէմքը շողշողուն նոր կեանքի մը արեւովն, ամառ գիշերուան մը

շրջմոլիկ հուրին նման ատեն ատեն մռայլ, խաւարամած հորիզոնը լուսաւորելով կ՚անցնէր, խորհրդաւոր:

Իր միակ ապաւէնը ծնողքն էին: Հայրը աւելի տկար վտանգին դէմ, մայրը միշտ կորովի, ձախորդութեանց դիմագրաւող քաջութեան մը համարձակ անվախութեամբը:

Իր մեծագոյն սփոփանքը, իր մարող կեանքին լոյսը, զաւակն էր, երկու ամոլներու ստեղծագործ զօրութենէն ծնած նոր գեղեցկութիւն մը, նոր հրճուանք մը, նոր ներդաշնակութիւն մը եւ աւելի կատարեալ էակ մը: Զաւա՛կը, որուն կառչած էր մայրական սրտին բոլոր զգայուն եւ նրբալար թելերովը. սիրտը, տրոփուն ցատկելով կուրծքէն կը խոյանար անոր՝ ինչպէս մարը մտնող արեւին բոցեղէն գունդը կը խոյանայ դէպի ծով, իր պապակը շիջուցանելու եւ անոր զով ծոցին փափուկ հեշտանքներուն մէջ իր հրավառ տենդը մեղմելու համար, փողփողուն շուրջառին ծիրանավառ բեհեզները կախուած ճերմակ ամպերու վարդագոյն ուսերէն:

ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

I.

Զաւկին մտածումը, փայլակնացայտ լոյսի մը նման անցեալի յիշողութիւնները չանթելով, ընդոստ Արշալոյսը իր տառապանքին մէջ նետած էր:

Սուր կսկիծ մը, դաշոյնի երկսայրի շեղփի մը սրտին տրոփող գունդին մէջ դառնալը զգաց, և իրկուան ստուերին մէջ որ իր շուրջն էր, սենեակին առարկաներուն լոյսերը մթնշաղով ողողուած տեսաւ:

Վայրկեան մը, ամէն զգացում ընդարմացած, իր մէջ բարձրացող, ամեհի ալիքի մը նման վախը իր փրփրոտ կոհակներուն ճերմակ ժանիքը ցոյց տուաւ. անիկա զինքը կը հեգնէր դեղին ժպիտով մը որուն մէջ Շիւքրիի պէյի դէմքը նկարուած էր:

Հիւծուած դալկութիւն մը այտերուն տուած էր ըսպիտակ մարգրիտի մը թափանցկութիւնը որուն վրայ մութ կապոյտ աչքերուն ցնցուղուող լոյսերը, բարակ, ճերմակ ծորանքով մը կը կաթէին երկար սեւ թարթիչ-

ներուն ծայրերէն: Նրբացած հասակը նոճիի մը նման կը սարսռար հոգւոյն մութ խորքերէն փչող քամիին տակ եւ դեղագոյն տառապանքի այդ պահուն մեռնող ճերմակ կարապի մարմինը ինքն իր վրայ դիզուած յոյլ պարտասանքով մը կ'անէանար:

Հոգին հիւանդ էր, մարմինը տկար: Կեանքը մատղաշ վարդենիի նորաբոյս ճիւղի մը նման զօրեղ նեցուկի մը պէտք ունէր. սակայն փոթորիկը քանդեր էր բոլոր նեցուկները: Ամուսինը ա՛լ չէր վերադարձեր եւ մղձաւանջի օրերուն որ իրարու յաջորդեր էին, ալեւոր հայրը եւ արի մայրն ալ քշեր տարեր էին ո՛վ գիտէ ո՛ւր: Միակ նեցուկը, այդ պահուն զաւակն էր, անոր սէրն էր: Երբ առանձին կը գտնուէին այդ օտար տանը մէջ, երկուքը մէկ մինակ, գորովի եւ փայփայանքի ժամեր կ'ապրէին, յուսահատութեան եւ երջանկութեան ժամե՜ր՝ առաւօտեան ճառագայթներուն նման գիշերին ստուերներովը լեցուած:

Յաճախ, հայորդիի խոշոր աղու աչքերը նոր զարթնող մտածման երազկոտ զարմանքովը բանալով մանչուկը կը հարցնէր իրեն:

— Մայրի՛կ, ինչո՞ւ հայրիկս չի գար մեզ այս տունէն տանելու:

Ու մայրը կը պատասխանէր.

— Հայրիկը շատ հեռու է, տղուկս, Թուրքերը զայն տարին:

— Ինչո՞ւ մենք իրեն չենք երթար: Հայրիկը զիս շատ կը սիրէր.. դեռ չէ՞ կարօտցած մեզ:

Խորհրդաւոր, անհասկնալի բաներուն առջեւ որոնց տխուր ազդեցութիւնը կ'զգար մանկական հոգիին մէջ, իր գլուխը կը կախէր յանկարծ. բայց պահ մը վերջ կըրկին կը հարցնէր.

— Ու պապուկն ու մամիկը, անո՞նք ալ Թուրքերը տարին... ինչո՞ւ կը տանին:

— Պիտի գան, սիրունս, շուտով կուգան:

Յանկարծ անակնկալ հարցում մը կը յայտնէր մանուկին մտահոգութիւնը:

— Մեզ ալ չե՞ն տանիր Թուրքերը... հեռուն, շա՛տ հեռուն:

— Մեզ ալ կը տանին օր մը, Վահէս, կը տանին հայրիկին քով, եւ այն ատեն բոլորս ալ կ'ուրախանանք:

Շատ անգամ Արշալոյս մտածած էր մահուան եւ ընդվզումի վայրկեաններուն բուռն բաղձանքներ կ'ունենար փախչելու տունէն, իյնալու զաւկին հետ դաշտ ու անտառ եւ ճամբու մը եզերքը սովամահ մեռնելու: Խօլ ծրագիրներ կը ծնէին ուղեղին մէջ. վրէժի մտածումներ հոգին կը հրահրէին եւ երբ զաւկին կը պատասխանէր թէ պէտք երթան հայրը գտնելու, իրապէս կը բաղձար մեռնիլ: Այդ յուսահատութեան մէջ, իրեն կը քաշէր զաւա՛կը, երկու դողդոջ ափերուն մէջ կ'առնէր անոր գլուխը՝ և ձիգ կը յառէր աչքերուն, որ Արամի աչքերն էին, աւելի խոշոր, աւելի բաց գոյն, բիբերու բոցը անուշցած յակինթի եւ զմրուխտի ցոլքերով: Վեց տարեկանին մազերը չէին կտրուած դեռ եւ երկայն շագանակագոյն խոպոպներով կ'իյնային ուսերուն վրայ, բաց թողելով աղուոր ձուաձեւ դէմքը, լայն ճակատով:

Ամուսնոյն պատկերն էր ան. գեղեցիկ եւ վայելչակազմ երիտասարդ մը պէտք ըլլար, պէտք մեծնար դժբախտ հօրը առնական կորովովը ու սերունդ պէտք կազմէր: Այս մտասեւեռումը կը փարատէր յուսահատութիւնը, կը պրկէր մօրը թուլցած ջիղերը, կը յուսադրէր զայն: Այն ատեն, անխուսափելի մղումով մը, Արշալոյս կը վերլուծէր Շիւքրիի զգացումները զանոնք հակադրելով այն խոր ու ինքնաբուխ սիրոյն որ իր ամուսնական կեանքը բեղմնաւորած եւ զայն անդորր հեշտանքներով լեցուցած էր:

Իրենց սէրը աւելի առողջ, արդար, ստեղծագործ աչքով, չէր նմաներ բանաստեղծներու երեւակայութիւնը յափշտակող այն խօլական արբշռալից սրտերուն, որոնք արեւի մը գունդին նման իրենց հուրովը կ'այրին. թէեւ կեանքի ամայի հորիզոնները կը ներկեն արբեցնող արեան բոսորովը, եւ, զմայլելի ու փողփողեալ շողարձակումով մը աշխարհը կը դիւթեն: Վիպասանները կը հիւսեն տաղը այն սրտերուն, որոնց սէրը ողբերգութիւն մըն է, եւ չարին ծաղիկը որ անոնց սրտին վրայ կը բացուի, արդէն մահուան հոտը կը բուրէ: Սիրտը երբ չ'կեդրոնանար մէկ սիրոյ վրայ կը նմանի հրախաղութեանց մէջ գործածուած այն պայթուցիկներուն, որոնք կը սուրան վեր, կը սփռեն բուռ բուռ աստղեր, կը հմայեն աչ-

քերը, կը գերեն երեւակայութիւնը եւ բացի փունջեր ցանելով կապոյտ երկինքին մէջ, կը մարին… կը ցնդին … ոչինչ կը մնայ իրենց փառքէն եւ գեղեցկութենէն բացի իրենց ետեւ թողուցած չոր ծուխին կծու հոտէն:

Բայց աչքը՝ որ պիտի սառեցնէր, Արամի եւ Արշալոյսի կամքով, աչքը որ կաշմբուռն վառատակով նախ պիտի հիմնէր ընտանիքը, յետոյ սերունդները, վիմային հաստատութեամբ պիտի դարբնէր կեանքը, հայկական կեանքի ողբերգութենէն խուսափեր էր, մեռեր էր անբը–նական մահ մը: Տառապանքը Արշալոյսի գեղեցկութեան տուեր էր վշտահար խորհրդաւորութիւն մը որ զաւկին հոգւոյն մէջ եւս կը կաթկթէր խոնաւ անձաւի մը մամռապատ կողերէն ծորող տխուր շիթերուն պէս: Մայրը, երբեմն մտահոգ կը ջանար թափանցել մանկան հոգւոյն մէջ, ճառագայթի մը գգուոտ և նրբին հպումներովը լճակի մը ջինջ երեսին նման, մաքուր անոր հոգւոյն մակերեսէն վանելու համար տաք օրուան մը հաւաքած գոլոր–շին:

Երբեմն թանգարաններու մէջ հանդիպած եմ տասներկու տարեկան աղջնակներու որ իրենց երեք չորս տարու եղբօրը ձեռքէն բռնած անտարբեր կ՚անցնին Ռաֆա–էլի մը կամ Ռամպրանի մը գլուխ գործոց նկարին առջեւէն. յանկարծ մանուկը կը թողու մեծ քրոջ ձեռքը եւ խոհուն երեւոյթով մը կը քալէ նկարին առջեւ, կը կանգնի իր փոքրիկ աշխարհին համակ լոյսերը կեդրոնացուցած պատկերին վրայ: Ի՞նչ կ՚անցնի իր ուղեղէն ի՞նչ անմեկնելի ազդեցութիւններ զինքը կը մղեն պատկերներու առջեւ, որոնք շատ վարժ աչքեր անտարբեր կը թողուն. գեղեցիկը, խորհրդաւորը ի՞նչ անբացատրելի դիւթանքներով կրնան առինքնել այս փոքրերը:

Երբ մայր ու զաւակ առանձին կը նստէին այդ լուռ տանը մէջ, Արշալոյսի մանուկն ալ մօրը ողբերգական գեղեցկութեան առջեւ պաշտանքի յափշտակութիւններ կ՚ունենար. կը յառէր, անխօս, ապշալից ու հմայուած աչքերով իր մօրը. տխրութեան ստուեր մը որ կ՚անցնէր անոր թաւշեայ դեղձի նմանող թարմ այտերուն վրայէն, վըշ–տի զայրացում մը որ կը ձգտէր նայուածքը, փոքրիկը կը նշմարէր եւ ընդոստ մօրը գիրկը նետուելով խօլական կը համբուրէր զայն, գրկէն կը սահէր ոտքերուն առջեւ եւ

փարելով մօրը փափուկ ու ճերմակ ձեռքերուն զանոնք կ'ողողէր ցօղոտ համբոյրներովը:

Ողբերգութիւն մը կը լեցնէր նաեւ իր անմեղ սիրտը: Իր գեղեցիկ աշխարհն ալ կործանած էր, անոր երազները ցնդեր էին եւ թէպէտ անկարող էր յուսախաբութիւնն արտայայտելու, աչքերը պերճախօս կերպով կը յայտնէին ցաւը: Ժամանակին մամիկ մ'ունէր որ միտքը լեցուցած էր աղուոր հէքեաթներու պատմութիւններով. երեւակայութիւնը անոնցմով պճնուած իր տանը ամէն մէկ խորշին մէջ կը հաւաքէր ամէն տեսակ երազուած աղուորութիւններ. իր փայտէ խաղալիկները կը պճնէր թռչուններու եւ ծաղիկներու գոյներովը. իր տեսած առարկաները կը հագուեցնէր զարդարուն աղջնակներու թեթեւ շնորհներովը. կենդանիներու խումբեր եւ հուրիներու բոյլեր կը լեցնէին այն դարակները ուր խաղալիկները կը զետեղէր: Բոլորն ալ չկային հիմա. բոլորն ալ լքեր էին զինքը, խեղճ հէգ տղեկը, որ մօրը արցունքներուն հանդէպ իր մտքին մէջ կ'որոշէր մեծ, զօրաւոր մարդ մ'ըլլալ եւ պաշտպանել մայրը զոր վտանգի եւ տուայտանքներու ենթարկուած կ'զգար:

Իր խօսքերը երբեմն կը մատնէին տագնապը:

— Մայրիկ, կ'ըսէր յանկարծ, լռութիւն մը խզելով, Թուրքերը կը մորթե՞ն...:

Յետոյ, երբ մայրը չի լսել կը ձեւացնէր, կը յարէր.

— Շիւքրի պէյ մեզ չի՛ սիրեր. ես ալ զի՛նքը չեմ սիրեր: Աս տունէն երթանք, հա՞, մայրի՛կ, մեր տունը երթանք:

II.

Օր մը, մինչ կը խօսէին, զաւակն զբաղեցնելու համար Արշալոյս անոր պատմեց վաղեմի հէքեաթ մը, պատմութիւնը հայ գեղջուկ աղջկան մը որուն անունն էր Արեւամատ:

Արեւամատ մօրմէ որբ աղջնակ մըն էր եւ իր խորթ մայրը զինք չէր սիրեր: Տանը մէջ իրեն կուտային ծանր աշխատանք եւ չոր հաց միայն իսկ ցորեկները զինքը կը ղրկէին հսկելու ոչխարներուն վրայ: Խորթ մայրը զայն կը ծեծէր, կը քաշէր լոյսի պէս մաքուր մազերը եւ աղ-

տոտ չորեր տալով անոր գիշերները կը նստէր գոմ, անասուններուն հետ քնանալու համար:

Առտու մը, Խորթ մայրը կանչեց Արեւմատն ու խոժոռ դէմքով ըսաւ.

— Արեւմա՛տ, առ սա հացի գնդիկը եւ գնա ոչխարներն արծել: Խորթ մայրը այսպէս դաշտ ղրկեց Արեւմատը որովհետեւ լսեր էր թէ Պարսից Թագաւորին զինուորները ամէն օր հայոց գիւղերը կ'արշաւէին եւ իրենց ձիերուն վրայ առնելով դաշտերը շրջող հայ աղջիկները կը տանէին պալատ: Թագաւորը զաւակ մ'ունեցեր էր վիշապի մարմնով եւ այս վիշապը անօթի կը մեռնէր մերժելով ուտել իրեն տրուած աղուոր բաները: Օր մը Թագաւորը կանչեց իր խորհրդականները եւ ըսաւ. «Երկար ատեն զաւակ չ'ունեցայ, իսկ հիմա Թագուհին վիշապ մը ծնաւ. այս վիշապը իմ զաւակս է եւ պէտք չէ մեռնի: Այն ատեն խորհրդականներուն մեծը, որ լայն, ճերմակ մօրուք ունէր, ըսաւ. վիշապը հայ աղջիկ պիտի ուտէ ու պիտի ապրի»:

Խորթ մայրը լսած էր թէ Պարսից զինուորները հայ աղջիկներ կը հաւաքէին ու զանոնք կեր կը տանէին վիշապին: Պէտք է Արեւմատը կորսնցնել, ըսաւ Խորթ մայրը եւ զայն դաշտ ղրկեց վիշապին կեր ըլլալու:

Երբ ոչխարները խոտը կերան եւ ծառի մը շուքին տակ կը հանգչէին, Արեւմատ հեռուէն տեսաւ ծեր պառաւ մը որ գաւազանին կռթնած իրեն մօտեցաւ. «Անօթի եմ, ըսաւ ան, սիրուն աղջիկ, փշուրք մը հաց չե՞ս տար: Հակառակ որ ունեցածը փոքր չորցած գնդիկ մ'էր, եւ ինքն ալ շատ անօթեցած փշող զով հովերը շնչելով, Արեւմատ, ձեռքովը կտրեց հացին կէսը եւ տուաւ պառաւին: Այն ժամանակ պառաւը, դաշտի սիւքերուն նման մեղմօրէն խօսեցաւ իրեն ու ըսաւ.

— Ես Արեւմայրն եմ, երկինքէն կուգամ եւ փոքր բարի աղջիկները կը սիրեմ: Կը սիրեմ քեզ ալ, Արեւմատ, դուն որբ ես եւ մայրդ չար կնիկ մըն է. բայց մի՛ վախնար, կտրիճ եղիր, ես քեզ կը պաշտպանեմ:

Այսպէս խօսելով պառաւը սեւ վերարկուին տակէն քաշեց ձիւնափայլ գեղեցիկ զգեստ մը եւ պատուիրեց աղջկան որ զայն հագնի աղտոտ չորերուն տակէն:

Հազիւ պառաւը անհետացած էր բլուրի մը ետեւ, ահա վրայ հասան Պարսից Թագաւորին ձիաւորները: Ոչխարները վախերնուն փախան դէպի տուն. գամբռը հաչեց ձիերուն սրունքներուն դէմ բայց չի կրցաւ պաշտպանել Արեւամատը: Վտանգը տեսնելով, Արեւամատ որուն դէմքը շողի պէս կը փայլէր, ափերովը սեւ հող առաւ ու երեսները քսեց, տգեղ երեւալու համար:

Ձիաւորները զինք բռնեցին եւ հակառակ ճիչերուն զորս մարդ չի լսեց, դաշտերուն մէջ հաւաքուած շատ մը հայ աղջիկներու հետ տարին Պարսկաստան:

Վիշապը իր խոշոր, երկաթ ճաղերով վանդակուած պալատին մէջ կ'ոռնար ու կը պահանջէր հայ աղջիկները, որոնց միսը անուշ էր եւ արիւնը ազնիւ գինիի նման զօրաւոր:

Հայ աղջիկները լեցուցեր էին սենեակ մը և Արեւամատ կը գտնուէր անոնց մէջ: Երբ Թագաւորին մարդիկը եկան վիշապին կերը տանելու, անոնք ըսին Արեւամատը ցոյց տալով.

— Ահա՛ ամենէն տգեղը. Թո՛ղ վիշապը անիկա ուտէ:

Արեւամատը դուրս հանեցին ու կ'անցնէին պարտէզէն ուր աղբիւր մը կը հոսէր. Արեւամատ ափ մը ջուր առաւ եւ երեսը լուաց ցեխէն, աղտոտ շորերն ինկան ուսերէն վար եւ անիկա երեւցաւ, Արշալոյսին նման փողփողուն ճերմակ գոհարազարդ զգեստին մէջ, իշխանուհիի մը աննման գեղեցկութեամբ:

Այն ատեն Թագաւորին մարդիկը վախցան եւ մտածեցին.— Եթէ վիշապին կեր տանք այս գեղեցիկ աղջիկը որ Թագուհիի կը նմանի, Թագաւորը մեզ գլխատել կ'ուտայ...

Բայց Արեւամատ որ քաջ էր ըսաւ անոնց. «Տուէք ինծի բանալին որ վիշապի պալատին դուռը կը բանայ»: Արեւամատ մտաւ վիշապին սենեակը եւ անոր հրատ հնոցի պէս բացուած բերնին դէմ կանգնելով ըսաւ. «Ես Արեւամատն եմ, Հայաստանի աղջիկը եւ քեզմէ չեմ վախնար»:

Վիշապը դադրեցաւ ոռնալէ եւ բոցը որ բերնէն դուրս կ'ելլէր քաշուեցաւ անոր ներսիդին եւ հոն վառեց հազար ջահերու լոյսերը: Տգեղ ու հաստ կեղեւները ճեղքուած ճարճատուն ինկան եւ վիշապին մարմնէն դուրս եկաւ

գեղեցիկ երիտասարդ մը որ Արեւմատի առջեւ խոնար-հելով ըսաւ.

— Հայաստանի աղջիկ, դու իմ Թագուհիս պիտի ըլլաս:

Մինչ Արշալոյս կը վերջացնէր հէքեաթը, Շիւքրի սենեակ մտած էր: Անիկա մօտեցաւ մօրը որ զաւակը գրկէն թող տուաւ եւ խնդրեց որ իրեն ալ ըսէ խօսակցու-թեան նիւթը: Երբ Արշալոյս հակիրճ կերպով պատմեց, Շիւքրի ըսաւ.

— Պարսիկ աւանդութիւնն ալ պահպանած է այդ աղուոր հայկական հէքեաթը. անիկա խորհրդանշան մըն է: Դուն ես Արեւմատն եղար ինծի համար, հոգիս, եւ քու տաքինութիւնդ, քու քաջութիւնդ եւ գեղեցկու-թիւնդ Թուրք բնութեանս տգեղութիւններէն դուրս բե-րին նոր նկարագիր մը. քու իմացական զօրութիւնդ, մո-գական գաւազանի մը նման իմ խորտուբորդ ժայռէս զուլալ ջուր ժայթքեցուց. սիրէ զիս հակառակ Թուրք ըլլալուս: Արեւմա՛տ, իմ Թագուհիս եղիր:

— Եթէ հայ եղած ըլլայիք, դարձեալ չէի կրնար սի-րել ձեզ.— պատասխանեց Արշալոյս, խօսելով իր սրտէն բխող ճշմարտութիւնը:

III.

Բայց Շիւքրի յամառեցաւ:

Հակառակ նրբամտութեանը չէր կարող թափանցել հայ կնոջ մը հոգեբանութեանը մէջ. կը մտածէր թէ ա-ռանձնութիւնը Արշալոյսի պարտասող մտածումները պի-տի չեղեցնէր ամուսնէն եւ անիկա վերջապէս տեղի պի-տի տար ձանձրոյթին, պիտի հպատակէր իր կնոջական խառնուածքին մղումներուն եւ իր իսկ ահաւոր կղզիաց-ման իբրեւ դարման պիտի փնտռէր Շիւքրիի սէրը: Անի-կա անկարող էր ըմբռնելու թէ Արշալոյս՝ ամուսնոյն վը-րայ կեդրոնացուցած էր իր լման սէրը, զայն նուիրած էր իբրեւ կին եւ իբրեւ սիրուհի եւ գրկանքը այդ սէրէն, որու հեշտալից ապրումներուն յի-շողութիւնները իր փափուկ մարմնին մսերը կը տաղէին գգուանքներու կարօտին ու սուր բաղձանքին կարմրած երկաթովը, այնպիսի անհուն տառապանքի մը մէջ կը նետէր համակ էութիւնը որ, Արշալոյս իր մէջ այլեւս չէր

զգար կամքի ամենափոքր կորովն իսկ թոյլատրելու համար որ՝ նոր մարդ մը, Թուրք մը իր յօժարութեամբը հակէր իր ճերմակ սնդուսէ ուսերուն վրայ, արբենար իր կուրծքին բուրումներովը եւ բազուկներուն մէջ սեղմէր իր լուսաւոր մարմինը՝ ճիշդ ինչպէս ամուսինը: Շիւքրի կրնար բռնանալ իր վրայ, անոր տանը մէջն էր, առանց պաշտպանի եւ առանց Թուրքին ֆիզիքական հպումն արգիլելու կարողութեան:

Շիւքրի պէյ կը հաշուէր ժամանակին վրայ· կը յուսար Արշալոյսի տկարութենէն այն բաները զորս չէր ուզեր աւելի ճարպիկ եւ ուղղակի միջոցներով ձեռք ձգել:

Երբէք այսպէս սիրած չէր տակաւին: Եւ թէպէտ Արշալոյսի ընդդիմութիւնը գայրոյթի ալիքներ կը կուտակէր սրտին մութ խորշերուն մէջ, անոր վրայ բռնանալու գաղափարն իսկ Թուրք հաճոյամոլութեան անախորժ եղող ողբերգութեան մը ճաշակը կուտար շըրթունքներուն:

Իր կերպերը գիտակցաբար մեղմ եղած էին: Արշալոյս սովորական կին մը չէր եւ իր աչքերուն մէջ փայլատակող լոյսը կը յայտնէր իր ըմբոստ կամեցողութիւնը· հարկ էր ուրեմն անոր մօտենալ զգուշութեամբ եւ զայն հրապուրել: Այս կերպը պատշաճ էր նաեւ իր երիտասարդ Թուրքի խառնուածքին որ ամենէն անգութ բռնութիւնը գիտէ պարտկել ամենէն քնքուշ վարուելակերպովը:

Շիւքրի Արշալոյսին մօտեցած էր իբրեւ ընտանիքին բարեկամը, իրենց դրացի էր եւ ամուսնոյն աքսորէն յետոյ, Հայրը դիմած էր անոր օգնութեան, յուսալով Արամի վերադարձը:

Թէեւ ամուսինը չէր վերադարձած, թէեւ ծնողքն ալ տեղահան եղած էին, Շիւքրի չէր դադրած բարեկամութեան խոստումներ շռայլելէ եւ հիմա եւս, երբ յոյսը լիովին մարած էր, անիկա Արշալոյսի կը ներկայանար պատուախնդիր Թուրք մը՝ որ, եթէ ոչ ուրիշ զգացումէ դրդուած, բայց գոնէ զինքը սիրելուն համար հոգեհար զաւակը պիտի ուզէր փրկել, պիտի բաղձար զայն հանել զուլումի թրքական աշխարհէն:

Շիւքրի ինքն ալ կ'զգար թէ Արշալոյսի սիրտը գրաւելու միակ միջոցը պիտի ըլլայ անոր զաւակը դրկել Ա-

մերիկա ուր հօրեղբայր մ՚ունէր, բայց կը վախնար որ տղուն երթալէն յետոյ անհնար կ՚ըլլայ իր մօտ պահել Արշալոյսը՝ որուն գեղեցկութիւնը եւ նկարագիրը գերած էին հոգին եւ որմէ՝ իր սրտին խոր ալքերէն բխող գաղտնի բաղձանքն էր զաւակ մը ունենալ։

Շատեր իր բարեկամներէն կատակելով ըսեր էին իրեն.

— Հայ կիները լաւ տանտիկին կ՚ըլլան, պահէ՛ քու կինդ եթէ կուզես պահել, բայց սիրել չեն գիտեր. Թըրքուհին աշխարհի բոլոր կիներէն գերազանց սիրուհին է, հակառակ իր նաշխուած յօնքերուն, նոյն իսկ ատոնց համար։

Շիւքրի պէյ որ ճանչցած էր Արշալոյսի խանդոտ ու ջղային խառնուածքը, տարբեր մտածած էր. մեծ հետաքրքրութիւն մը զինք մղած էր անոր հոգեբանական վիճակներուն ուսումնասիրութեանը։ Սակայն զայն դիթելու ամէն փորձ ի դերեւ ելած ըլլալով, վերջապէս որոշած էր գործածել մեծ փաստը եւ այդ իրկուն երբ մօտեցաւ Արշալոյսի, անոր առաջին խօսքերուն որ յաւիտենական մերժումը յայտնեցին, ըսաւ.

— Եթէ կը խոստանաս իմս ըլլալ, կեանքիս գնովը զաւակդ փրկել կ՚ուխտեմ...

Արշալոյս ոտքի ելաւ. մօտեցաւ Շիւքրիի, աղուոր աչքերը որ տարակոյսին ստուերովը խորհրդաւոր դարձած էին, անոր յառեց եւ Թուրքին երկու ձեռքերը բռնելով.

— Ատիկա պիտի ընե՞ք...

Հոգին, էութիւնը ընդոստ ցնծութեան մէջ ինկան։ Շատոնց իր կեանքը անարժէք նիւթ մը նկատած էր եւ զաւկին հետ քիչ առաջ ունեցած գորովի խօսակցութեան թարմ հմայքին տակ, չ՚ուզելով, չի կամենալո՛վ տարակուսիլ Թուրքին խոստմանը վրայ, վճռած էր իր Վահէին համար զոհուիլ։ Մայրական սէրը,— ա՛յնքան զարմանալի եւ գերմարդկային,— խօսելով սրտին, մի՛շտ իրեն թելադրած էր թէ ինք եւս պիտի փրկուէր եթէ զաւակը ազատուէր, մարմինը պիտի իյնար անարգ հողին հաւասար, պիտի դառնար հող, իսկ հոգին պիտի թռչէր, նոր յարութիւն առած, եւ զաւկին ազատ թեւերովը պիտի ճախրէր անապական լոյսին մէջ։

Երբ Շիւքրի ուխտեց՝ իր զգացումները չափազանցելով սովորականէն պէս եւ խոստացաւ իր ծրագիրը գործադրել շուտով, Արշալոյսի այտերը յուզումէն եւ ներքին հրճուանքէն այնքան լեցուեցան, որ հասուն միրգերու պէս ուռած վարդի թերթերու կը նմանէին։

IV.

Շաբաթ մը վերջ ճամբայ ելան դէպի Պոլիս։ Շիւքրի պէյ կառքի մը մէջ տեղաւորած էր Արշալոյսն ու անոր զաւակը, ինք՝ երկու ձիաւորներով կը հետեւէր։

Գարունը իր կատարեալ փթթումին մէջ էր եւ լայն ճամբուն ճերմակ ժապաւէնը կը քակուէր ու կ'երկարէր դալար մարգերու ընդմէջէն, կ'անցնէր եզերելով խորխորատներու կողերէն բարձրացող պուրակները որոնք լեռներու կատարներուն մէջ կապոյտ մշուշի մը մէջ կը հանգչէին։ Բլուրներէն ուղխօրէն հոսող ջուրերը ժայռերու աւազանին մէջ հաւաքուելով փրփրոտ ջրվէժներ կը կազմէին եւ իրենց ճերմակ փրփուրը արծաթի շողուն փոշիի նման կը փչէին արեւակէզ պատեխներու վրայ։ Երբեմն ընդարձակ ծաղկած մրգաստաններ ոսկի ճառագայթներու տակ բիւր թիթեռներու սպիտակ թեւերովը կը թրթռային հեռուն եւ պարարտ հողէն տարածուող ջերմ շոգիները կը խնկէին իրենց ծանր բոյրերովը, մինչ ճամբու մը դարձին, նոր տեսարաններ, հրաբուխներէ ճեղքուած լերկ ժայռերու զանգուածներ կը մխային իրենց բարձունքներուն վրայ յուլօրէն հալող ձիւնին տակ։

Սեբաստիայէն Սամսոն, բնութիւնը տեսարան եւ գոյն կը փոխէր շարունակ։ Ցորենի տարածուն դաշտերուն կը յաջորդէին խաղողի այգիները որ դեռ մերկ էին. լայն գետերու եզերքներուն վրայ կը բարձրանային սեւ բերդանման ապառաժներ որոնք դարերու մի՛մային տոկունութիւնը կը ցուցնէին անընդհատ փոխուող ու աւերուած մարդկութեան հետ, որ այդ օրերուն լեցուցած էր ճամբաները, դաշտերն ու ձորերը։

Արշալոյս առաջին անգամ ըլլալով տեսաւ տեղահանուած ամբոխները որ ողբալի տողանցումներով կը քաշկռտուէին ամենուրեք։ Բոլոր պանդոկները խճողուած էին, բոլոր ճամբաները բռնուած էին, կառքերը, չորե-

րը, մարդիկ, կին, տղայ իրար խառնուած՝ քշուելով մրրկող կատաղիքներէ, հերարձակ, հոնդալից, կոշկոծուող բայց արագ, արա՜գ ընթացքի մը մէջ, գոգցես փախչիլ ուզելով փոթորկալից հրդեհէ մը եւ սակայն բռնուելով բոցերէն, ընկճուելով փոշիացնող աղէտին տակ:

Այն տեն ըմբռնեց սահմռկեցուցիչ իրականութիւնը եւ վախցաւ համակ էութիւնը մութ խաւարի մը նման լեցնող վախով մը: Ո՞ւր կ'երթային ասոնք, ինչո՞ւ կ'երթային... բոլորն ալ հայ էին, իր արիւնէն, իր մսէն ու ոսկորէն: Ասոնք, զինքը Թուրքի կնիկ կը կարծէին, եւ վազելով կառքին անիւներուն կը կառչէին օգնութիւն աղերսելով: Կառքը կը սուրար երբեմն անիւները թաղելով ճամբուն վրայ ինկած դիակի մը կակուղ միսերուն մէջ: Դաշտի մը մէջ, հաստ կաղնիներու ստուերին տակ փայլող բաներ տեսաւ հեռուէն.— Ցիցերու վրայ շամփրուած մերկ կիներ էին, եւ հոյլերով սեւ ագռաւներ կը կտցահարէին դիակներուն կապուտցած մսերը: Սոսկումէն երեսը ծածկեց, զաւակը կուրծքին մէջ առաւ եւ ա՛լ չ'համարձակեցաւ դուրս նայիլ:

V.

Ութ օր վերջ հասան Սամսոն քաղաքը, Սեւ Ծովուն վրայ եւ իջան պանդոկ մը· ուր խայտաբղէտ ամբոխ մը կը վխտար: Ընդարձակ բակին մէջ եւ գոմին շուրջ հայ եւ յոյն տեղահանեալներ իրար խառնուած էին, ոչխարներու հօտի մը պէս, իրենց շուրջ դժխեմ նայուածքներով մարդիկ պահակ կանգներ էին մինչեւ ակռաները զինուած: Վարը պանդոկապանին պահած սրճարանին մէջ Զէթէններու խումբեր, զարանակալ գայլերու արիւնաբորբ աչքերով իրենց որսերուն վրայ խոյանալու առիթին կ'սպասէին. երկայնահասակ ու սեւ չէրքէզներ, խրրոխտ կեցուածքով. համարձակ ու խիզախ լազեր գլուխնին գոյնզգոյն թաշկինակներ պլլած, մազոտ կուրծքերնին բաց, եւ Թուրք զափթիէներ զռեհիկ դէմքերով, աղէտի այս օրերուն շրջակայ գիւղերէն քաղաք եկած տեղահանեալներու խումբերուն հետ, այդ գիշեր հոն իջած էին:

Սենեակի մը մէջ տեղաւորելով Արշալոյսն ու զաւակը, Շիւքրի պէյ գնաց քաղքին զինուորական հրամանատարը տեսնել, Պոլիս փոխադրութեանը համար:

Այս վերջինը իրեն խօսեցաւ շատ քաղցր բայց յանդիմանական շեշտով մը: Անիկա ըսաւ թէ Սրբազան Պատերազմը զոր Իթթիհատ կը մղէր բոլոր օտարներուն դէմ, անիծեալ հայերը բնաջնջելու լաւագոյն առիթն ընծայած էր Թուրքերուն. սիրոյ եւ գթութեան զգացումները անտեղի էին հայոց մասին և կը խրատէր որ Շիւքրի պէյ եւս պետութեան երջանկութեան համար զոհէ իր անձնական հաճոյքը: Ոճիր եւ հայրենիքին դէմ դաւաճանութիւն է, ըսաւ, մէկ հայու խնայել, եւ կիներն ու տղաքը, եթէ անհնար է թրքացնել, պէտք է անհետացնել:

Շիւքրի պէյ պանդոկ վերադարձաւ խռովեալ: Զինուորական հրամանատարին խօսքերը իր մէջ արթնցուցած էին հայրենասիրական զգացումներ որոնց վրայ սառ ջուր ցանած էր հայ կնոջ գեղեցկութենէն յափշտակուած: Սակայն, Հայրենիքը պայքարի մէջ էր: «Թուրքիան Թուրքերուն» կարգախօսը Իթթիհատականներուն նշանաբանն էր: Չէ՞ որ ինքն իսկ յաճախ իր զայրոյթն արտայայտած էր շատ հեղ Պոլսոյ մէջ թէ այլուր, յաղթական Մուհամմէտ Բ.ի դէմ որ Պոլսոյ գրաւումէն յետոյ իր կայսրութեան մէջ արմատախիլ ըրած չէր բոլոր բռնած ցեղերը: Անտարակոյս մարդասիրութենէ զուրկ չէր, ոչ ալ քաղաքական հեռատեսութենէ. բայց իբրեւ իմացական մարդ կը սիրէր պատմական մեծ ճշմարտութիւններուն հաւատալ: Եւ հայերու ազատագրութեան ճիգերէն վտանգուած կը տեսնէր Թուրքիոյ ճակատագիրը:

Երբեմն տարակոյսներ կ'ունենար ջարդի եւ տեղահանութեան քաղաքականութեան մասին. ի՞նչ օգուտ պիտի քաղէր Թուրքիան փճացնելով համակ ցեղ մը որուն ազատութեան բաղձանքները կրնային գոհացնել քանի մը հայկական գաւառներով, հայերը սիրաշահելով, մինչդեռ ոճիրը յաւէրժօրէն անհնար պիտի դարձնէր հայուն եւ Թուրքին հաշտութիւնը. վստահ ալ չէին թէ պիտի կրնային բնաջնջել ապրելու յամառ կամքով օժտուած ցեղ մը: Նոյնիսկ իրենք կրնային պարտուիլ եւ փոխանակ քանի մը լեռնոտ հայկական գաւառներու՝ կոր-

սրնցնել Թուրքիոյ լաւագոյն հողամասերը։ Եւ յետոյ, ի՜նչ վիճակի մատնած էր երկիրը հայոց տեղահանութիւնը... քաղաքներ եւ գիւղեր աւերակ էին. բոլոր ճարտար ու ժրաջան արհեստաւորները, բոլոր առեւտըրականները գացած. շուկաներուն մէջ գործիքներու երաժշտութիւնը չէր հնչեր. ոչ ոսկերչական նուրբ մուրճին ջինկջինկոցը, ոչ հիւսնին զուարթ երգը, ոչ դարբնի՛ն բամբ հարուածներուն դղրդիւնը, ամէն աշխատանք դադրած, ամէն եռուզեռ լռած, եւ Թուրք ամբոխը քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ բացարձակապէս շուարած հազար ու մէկ պէտքերուն առջեւ, զորս հայ աշխատաւորն ու խանութպանը կը հոգային իրենց քրտնաթոր վաստակին փոխարէն յաճախ ստանալով հարուած եւ հալածանք. . . ։

Ամայութեան այս լման պատկերին միւս կողմը ահաւոր մղձաւանջ մըն էր սակայն. Թուրք ցեղին մղձաւանջը թէ գիտութեան եւ արուեստի, քաղաքակրթութեան ու զարգացումի բոլոր մարզերուն, բոլոր արտայայտութեանց դէմ մշտնջենապէս փակ եւ զուլ իր մռայլ հոգին, ստուերի մը պէս կ'անհետանար քրիստոնեայ ցեղերուն իմացական հանճարին ճառագայթներուն տակ։

Փակուած իր գաւառական քաղքին մէջ, Թրքական զգացումները նիրհեր էին. հայոց աղէտը զինք մղեր էր գուլթի, յետոյ Արշալոյսի գեղեցկութիւնը, անոր բարոյական կորովը ընդարմացուցեր էին սիրտը հայրենասիրութեան դէմ։ Բայց այժմ որ կը տեսնէր Թուրք ցեղին հսկայ երկունքը, եղեռնի երկո՛ւնք, որ արիւնոտ խանձարուրի մը մէջ պիտի զետեղէր վերածնեալ Թուրքիան, իր սէրը ճղճիմ, հիւանդոտ յուզում մը կը թուէր իրեն։

Երբ պանդոկ հասաւ ներքին բուռն պայքար մը կը մղուէր էութեանը մէջ. սէ՞րը թէ հայրենեաց հանդէպ իր պարտականութիւնը պիտի յաղթէր։ Մտածում մը որ յաճախ իրեն պատահած էր, աւելի յամառ կերպով մըտքին ներկայացաւ։ Յորհեցաւ որ պատանիի մը սանթիմանթալ հոգեբանութեամբը նայած էր խնդրին վրայ եւ երեւակայելով բարձր, իտէալական սէր մը, մղուած էր յիմարութեանց. հարկ էր տիրանալ Արշալոյսին, նետուիլ անոր մարմնին վրայ վագրի խոյանքով եւ յագուրդ

տալ սիրոյ կիրքերուն, իյնալ անոր վրայ եւ անյագ մատներուն եղունգները թաղել անոր փափուկ մսերուն մէջ, ակօսել անոր լեցուն լուսաւոր կուրծքը եւ անասնական գրկախառնումի մը հեշտանքներուն մէջ թաղել բոլոր եթերային երազները, քանի որ վայելքը աւելի կ'արժէր քան անիրական եւ հեռաւոր անուրջը սէրին:

Իր բոլոր հնարքները, Արշալոյսի աչքին աղուոր նըկարագրով երեւնալու, զայն իր սիրոյ անկեղծութեամբը տպաւորելու բոլոր ջանքերը հեգնութիւնը գրգռեցին. խնդաց սրտին ալքերուն մէջ նրբացած իմացականի հազուագիւտ սէրեր եւ հոգեկան վայելքներ փնտռելու եւ ըմբոշխնելու քմահաճոյքին վրայ, բայց այս մտածումները զինքը չփոթեցին. զգաց թէ այնքան ալ վստահ չէր սըրտին մէջ բունկած հրդեհը մարելու կարողութեանը. երբ դարձեալ ինքզինքը գտաւ Արշալոյսի առջեւ, սիրտը ընդհարող յուզումներու ալիքներուն մէջ կը լողար:

Գիշերը, ճամբորդութեան յոգնութիւնն ալ օգնելով, նուաղ խռովեալ անցաւ եւ առաւօտուն Շիւքրի տակաւին որոշած չէր ընելիքը:

Արշալոյս անքուն գիշեր մը անցուցած էր. պանդոկին ահաւոր ժխորը. մարդոց քստմնելի դէմքերը. զուլումին կատաղութիւնը եւ տուայտող աղէտեալներու տեսարանները ուղեղը լեցուցած էին մղձաւանջներով: Հազար մտածումներ միտքը կը տարուբերէին եւ զաւկէն բաժնուելու կսկիծն այնքան խոր, այնքան անտանելի էր որ ամբողջ գիշերը, վախէն, անձկութենէն եւ սէրէն իր մարմնին դէմ ձիգ մը սեղմուած պահեց տղեկը որ անմեղներու քունովը նիրհեց:

Առաւօտուն երբ Շիւքրի պէյ սենեակը մտաւ, Արշալոյս արդէն որոշած էր զաւկէն չի բաժնուիլ: Ճամբուն վրայ տեսնուած մահուան պատկերները, անծանօթը զոր կը տեսնէր պատուհանէն հեռուն՝ լայն կապուտակ եւ անսպարագիծ հորիզոնին լոյսի ճերմակ երկար շերտովն եզերուած ծովուն մէջ, թուլցուցած էին քաջութիւնը. ի՜նչպէս դիւրին կարծեր էր այդ բաժանումը... հիմա զաւակը իրեն կ'երեւար կեանքին պէս զոր իրմէ պիտի առնէին, սրտին պէս զոր իր բաբախուն կուրծքէն պիտի փրցնէին. անտանելի՜, անհնար, գերմարդկային ուժ պահանջող զոհողութիւն մ'էր ասիկա որուն դէմ իր հոգին

կը բողոքէր։ Աւելի կը նախընտրէր մնալ այդ դժոխքին մէջ որուն հուրը կը մարէր զաւկին համբոյրներովը։

Ձեռքերը կը դողդղային եւ գլուխը կը պտտուէր մինչ փարեցաւ Ծիւքրի պէյի քղանցքներուն, հոգին դուրս կը բխէր շրթունքներէն.—

— Պէ՛յ, չեմ կարող, օ՛հ, չեմ կարող զաւակս թողուլ։ Շրթունքներս առեցին, հոգիս առեց. այնքա՛ն փոքրիկ է, այնքան անօգ։

Ծիւքրի պէյ պահ մը ապշած մնաց մայրական սիրոյ այս բնական պոռթկումին առջեւ եւ միտքին մէջ շինած բոլոր ծրագիրները աւրուեցան։ Մայրական սիրոյ եսասիրութի՛ւնն էր աս, բայց ի՜նչ վսեմ եսասիրութիւն։ Գոհունակութեան ժպիտ մը փայլեցաւ աչքերուն մէջ եւ ճակատագրին այս անակնկալ խաղին մէջ տեսաւ իր երջանկութեան փթթումը։

— Ե՛ս ալ քեզմէ չեմ կրնար բաժնուիլ, վարդս, ըսաւ մեղմութեամբ. քու մայրական բնազդդ կ՚արդարացնէ իմ ալ սէրիս եսասիրութիւնը։

Որոշեցին վերադառնալ երկիր. ամէն ջա՛նք ի զուր թափուած էր. բախտին ձեռքը փշրելով Արշալոյսի կամքը, զայն կը վարէր իր սրտին գաղտնի ուժերուն խորհրդաւոր ճամբաներուն մէջ...։

ՉՈՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

I.

Ամիսներ անցեր էին այն ճակատագրական ճամբորդութեան օրէն իվեր։ Հաստատուած իրենց գաւառի բնակարանին մէջ, Արշալոյս հոն ամէն ինչ փոխուած կը տեսնէր։ Ներքին այլափոխութեան ենթարկուած էր նախ ինքը. աւելի ծերացած, աւելի ուժասպառ կ՚զգար, սակայն ինչ որ խոր յուսահատութեամբ կը համակէր էութիւնը, գիտակցութիւնն էր թէ միւսը ազատութեան լոյսին դէմ փակելով, այլեւս խաւար միայն պիտի ըլլար իր կեանքի բաժինը։ Որովհետեւ քաջութիւնը չէր ունեցած զաւակը փրկելու, իրեն կը մնար ցմրուր ըմպել դառնութեան բաժակը...։ Մտածում մը զինք կը չարչրկէր. ի՜նչ պիտի ըլլար զաւկին ապագան այդ տանը, այդ երկրին մէջ.

կը խորհէր թէ որքան ատեն որ անիկա կը մնար իր մօտ, կաշկանդէին իսկ մարմինը, գայլ դնէին լեզուին, շղթայ զարնէին սրտին, իր հոգին, աչքերուն բոցովը անոր շրթունքներուն վրայ իջած, գերթ կրակէ լեզու, անոր պիտի պատմէր թէ հա՛յ մըն էր, որբ մըն էր, ողջակէզ մըն էր: Ինքն իսկ գլխաւոր արգելքը պիտի ըլլար զա-կին խլամացման, սակայն խլամացում պէտք էր, ա՛լ ազատութիւն չկար. իր աչքերովը չափեր էր աղէտին տիեզերական տարածութիւնը. հա՛յ մնացած չէր աշ-խարհի վրայ...: Սակայն թո՞ւրք ըլլալու համար պէտք էր ապրէին... կեանքն ա՞յնքան քաղցր էր երբ արդէն ամուսին, ծնողք, բոլոր սիրելի դէմքերն անհետացեր էին. այո՛, կեանքը քաղցր էր որովհետեւ զաւակը իր հետն էր եւ յոյսը թէ կրնան երկուքը մէկ ազատիլ օր մը, հոգւոյն մռայլ գիշերին մէջ կ'իյնար ոսկի նշոյլով սարսուռն կայծոռիկի մը նման:

Յոյսը սկսած էր մարիլ սակայն, որովհետեւ Շիւք-րին ալ նոյն մարդը չէր մնացած: Այդ աղէտաւոր ճամ-բորդութիւնը բան մը փոխած էր անոր ալ նկարագրին մէջ, եւ կամ, ինչպէս Արշալոյս կը հաւատար, զարգացած եւ բարոյական մարդու գեղեցիկ դրսերեւոյթին տակէն, փորձաքարի նման ի յայտ բերած էր անոր իսկական խառնուածքը: Շիւքրի այժմ կորսնցուցած էր իր ծաղ-կեալ լեզուն, իր երկարօրէն, փափկօրէն սիրերգներ հիւսելու բաղձանքը. իր արտայայտութեանց մէջ ժուժ-կալ էր. համակրանքն ու զգացումները չէր շռայլեր ինչպէս երբեմն՝ ձանձրացնելու աստիճան: Դիմակ մը վար ինկած էր կարծես, եւ անոր տակէն երեւցած էին մռայլ դէմք մը եւ աչքեր՝ որ ծանր էին մերձեցող փո-թորիկին շանթերովը:

Արշալոյս իրեն յանձնուած էր հպատակելով անխու-սափելիին եւ կը կարծէր թէ սէրը մաշեցուցած էր իր ուժը այլեւս. Փիզիքական տիրացման կիրքերն յագե-ցած էին եւ ձանձրոյթը սկսած էր բոյն դնել Շիւքրիի սրտին մէջ եւ իր յոգնութիւնը, իր պարտասանքը կ'ար-տայայտուէին բռնութեամբ: Սակայն հակառակ Ար-շալոյսի ենթադրութեան, Շիւքրի պէյի գրգռութիւնը սիրոյ հոգեվարքէն չէր յառաջանար:

Իրա՛ւ քաղաքական մտածումները զինք խռովեր էին

պահ մը· Իթթիհատի հայրենասիրութիւնը, անոր արեան եւ սուրի քաղաքականութիւնը ընդարմացուցեր էր միջոց մը թէ սէրը թէ աղապատանքը· այլեւս չէր մտածեր Արշալոյսին համար աշխարհն ուրանալու մասին, սակայն սէրը նուաղած չէր յագեցումէն: Դիւթութիւն մը կը բղխէր հայուհիին աննման գեղեցկութենէն որ անընդհատ կը վերանորոգէր Շիւքրիի զգայնութիւնը:

Իր զայրոյթը Արշալոյսի դէմ չէր այլ անոր փոքրիկ զաւկին որուն կը նախանձէր: Կնոջ սէրը կը հեղուր զուլալ ջուրի մը նման այդ մանկան վրայ, կ'ոռոգէր անոր մատղաշ տունկը· իսկ երբ կը մօտենար իրեն, բաժնուելով զաւկէն, կարծես սիրտն ու հոգին թողած էր հայ տղուն մօտ եւ սառն չոր, անզգայ մարմին մը կը ներկայացնէր:

Նախանձը կատաղութեան փոխուեցաւ երբ Արշալոյս իր թաքուն հոգահարութենէն սկսաւ հիւծիլ եւ ամփոփուեցաւ անթափանցելի լռութեան մը մէջ որ մահուան կը նմանէր:

Այն ատեն Շիւքրի սպառնաց ամպի մը պէս որուն գոռումը շատ հեռուէն կը լսուի բամբ թմբուկներու զսպուած արձագանգին նման: Անգամ մը խօսեցաւ տղեկը Թրքական որբանոցը դնելու մասին, սակայն մայրը ամեհի վագրի մը պէս իր դէմ խոյացաւ: Շիւքրի լռեց:

Շիւքրի հսկողութիւնը բազմապատկեց: Այժմ, կը զղջար տղան ճամբուն վրայ կորսնցուցած չ'ըլլալուն համար· ո՜րքան դիւրին պիտի ըլլար չէթէներուն միջոցաւ այդ անիծեալ պզտիկը անհետացնել եւ մօրը հ'տ առանձին վերադառնալ քաղաք: Հիմա անհնար էր զայն մօրմէն բաժնել եւ Շիւքրի ստիպուած էր իր աչքերուն տակ պահել այդ մանչը որ ապերջանկութեան մշտահոս աղբիւր մըն էր իրեն համար: Զայն փճացնելու ծրագիրներ շինեց· «մայրը կուլայ քիչ մը, կը խորհէր, յետոյ կը հանդարտի», սակայն Արշալոյս յղի էր եւ Թուրք երիտասարդը անձկագին սպասելով զաւկի մը ծնունդին, չէր բաղձար կացութիւնը վտանգել: Հետեւաբար, գաղտնապէս, չնականօրէն, անգթութեամբ այդ հայ մանկան վրայ ճիւաղի գործեր կատարեց: Դիւային ձեռքերու մէջ այդ եօթը տարեկան մանուկը կը հիւծէր· գաղտնի

հիւանդութիւն մը սողոսկած էր փոքրիկ մարմնին մէջ եւ իր մասնները կը հալեցնէր. աչքերը կապիճներուն խորն ինկած ա՛լ չէին ժպտեր այլ կը պատմէին լուռ չարչարանքներու սոսկումը. եւ մայրը ոչինչ գիտէր եւ ոչինչ կը տեսնէր:

Անգամ մը երբ կը մտահոգուէր խեղճ փոքրիկ տղուն հիւանդութեամբը, Շուշիկի աչքերուն մէջ վայրագ ժըպիտի մը փայլատակումը տեսաւ: Այժմ անկողին ինկած էր եւ անկարող շարժելու: Ահաւոր մտածումներ զինքը կ՚ալեկոծէին. բան չ՚գիտէր իր շուրջը, իր գանկին վրայ կատարուած եղեռնէն, եւ իր հոգին համակ թաղուած էր ներքին ողբերգութեանը մէջ: Ամէն բանէ աւելի, մտածում մը զինք կը տառապեցնէր ի տես իր մաշող մանկան որուն ցաւը չէր կրնար հասկնալ. մայր պիտի ըլլար կըրկին, կ՚զգար անծանօթ գունդի մը խայտալը որովայնին մէջ. որո՞ւ ծնունդ պիտի ըլլար. իժի՞...: Զգացում մը խոր, բնազդական թէ զայն ալ պիտի սիրէր թերեւս համհաւասար իր Վահէին, որովհետեւ մայր էր, որովհետեւ իր աղիքներէն, իր կեանքէն փրցուած բանի մը վրայ պիտի թափէր իր վարդաթոյր ստինքներուն արդար կաթը, պիտի պարուրէր անոր տկարութիւնը խընամքներով, պիտի հսկէր անոր քունին վրայ, պիտի ժպտէր անոր աղօտ աչքերուն անորոշ լոյսին,— ահա՛ թէ ինչ սուր ցաւ մը կուտար սրտին: Ձայն մը իրեն կ՚ըսէր յաճախ, վէրքերուն վրայ դրուած սփոփող բալասանի մը մեղմ ընդարմացումը բերելով, թէ անմեղ էակը որ պիտի ծնէր, իր մսէն եւ ոսկորէն էր: Անիկա պիտի մեծնար թերեւս էութեանը մէջ անթեղուած կրելով հայկական կեանքի բոլոր գեղեցկութիւնները. պիտի նմանէր մօրը, օժտուած հայու հոգիով, հայու հանճարով եւ թերեւս վրէժխնդիր պիտի ըլլար այն անարգանքին որուն մատներ էին մայրը: Բայց այս մտածումը սոսկ պատրանք էր եւ կը ցնդէր ջերմոտ գիշերներու անուրջի մը նման: Թրքութիւնը ողողած, կլլած էր ամէն ինչ. իր ահաւոր միջավայրը խաւարով գոցուած դժոխք մըն էր որուն մէջ լուսաւոր աշխարհի մը գունագեղ ու կենսախայտ ծաղիկներուն պէս աղուոր ոչ մէկ երազ կը բացուի:

II.

Օրերը կ'անցնէին և հայ որբուկը չէր մոռնար Շիւքրի պէյի ուզածին չափ շուտ: Իր տղան պիտի ծնէր, իր կինը տեղի պիտի ելլէր երկունքէն ազատած, պիտի շողար իր գեղեցկութեանը մէջ, բայց դարձեալ իրը չպիտի ըլլար լման մը. այդ անիծեալ տղեկը հոն էր որ տզրուկի նման պիտի ծծէր մայրը, պիտի չորցնէր արիւնը անոր թարմ այտերուն մէջ, մակաբոյծի պէս պիտի փակէր անոր ճերմակ մարմնին եւ պիտի առնէր անկէ կեանքի հիւթը, սիրոյ սնունդը որմէ պիտի զրկուէր իր զաւակը, այն որ այժմ կենսունակութեամբ կը խայտար մօրն արգանդին մէջ եւ կեանքի իր իրաւունքը կը պահանջէր:

Եթէ՛ սպաններ զայն... մէկ հարուածով վերջ տար տղուն ողորմելի կեանքին... ի՞նչ պիտի պատահէր: Շատ մը հայ մանուկներու խողխողուիլն էր տեսեր իրենց մայրերուն աչքին տակ. ոմանք խելագարեր էին: Անգութ մը չէր, խղճացեր էր նոյն իսկ անոնց վրայ. սակայն իր երջանկութիւնը չէին վրդոված անոնք: Շիւքրի պէյ բնական կը կարծէր իր նախանձն ու ատելութիւնը Արշալոյսի անօգ տղուն հանդէպ եւ կը տրամաբանէր որ իր տեղը հայ մըն ալ, խորթ զաւկի մը հանդէպ պիտի զգար միեւնոյն անգութ զայրոյթը: Անիկա անկարող էր վսեմագոյն աստուածային սէրին որով մարդ կը խոնարհի իր եսը կորսնցնելու աստիճան, կը խոնարհի պաշտանքի խոր զգացումներով այն բոլոր էակներուն եւ իրերուն առջեւ որոնք սիրուած կնկան մը սիրելի են, ա՛լ աւելի եթէ պաշտուած կնկան մը գոյութեան հետ սերտօրէն կապուած եւ անոր կեանքն ու երջանկութիւնը սնուցանող էակներ են, ինչպէս էր այս որբ զաւակն իր մօրը համար:

Քանի տղաբերքի օրերը կը մօտենային այնքան փոքրիկ հայորդիին գոյութիւնը մղձաւանջ մը կը դառնար Շիւքրի պէյի համար: Երբ մայրը կը հարցնէր տղուն մասին որ իրեն ա՛լ ցոյց չէին տար, Շիւքրի կը պատասխանէր թէ անիկա հիւանդ է բժիշկի խնամքին տակ, մայրը պէտք չէր զայն տեսնէր...:

Այս խօսքերը տանջալից տառապանքի մը մատնեցին թշուառ կինը. ա՛լ չէր կարող նիրհել, չէր կարող հանգչիլ երբ իր ցաւերը դադար մը կը թոյլատրէին: Ահաւոր

նախազգացում մը թէ Վահէն կը մեռնէր հոն, իր մօտ, քովի սենեակը, զինք այնքան տանջեց որ երկու ձեռքերովը փորը ձիգ մը բռնած, ջանաց ոտքի ելլել, քաշկըռտուիլ մինչեւ այն սենեակը ուր զաւակը պառկեցուցեր էին, սակայն յանկարծ խորունկ ցաւ մը որ աղիքները կը բզքտէր զինքը զգետնեց: Սրտմաշուքէն այնքան տկարացեր էր որ չի կրցաւ տեղէն ելլել եւ օգնութեան կոչեց աղախինը որ զինք անկողին տարաւ: Զաւակը կանչեց գալարուող տրտունջներով եւ պարտասած պահ մը սուզուեցաւ անէութեան մէջ: Յանկարծ աչքին պարզուեցան ճամբորդութեան տեսարանները. դաշտին ծառերուն տակ տեսաւ ցցուած կիներու մարմինները, կմախացած մանուկները որ ճամբաներուն վրայ կը հոնդային. ծերերը որ քալելէն յոգնած չոքած էին հողի բունծերուն վրայ սպասելով մահուան եւ խելակորոյս կիները որ իր կառքին անիւներուն կը կառչէին անէծքի եւ աղաղատանքի խօսքեր պոռալով: Այն կառքին մէջ ուր կը գտնուէր, գլուխը ներս պիտի քաշէր զուլումէն փախչելու ճիգով մը երբ թշուառներուն մէջ նըշմարեց իր ծերունի հայրը, խանդակաթ մայրը որ իրեն կը նայէին, բայց չէին խօսեր, կը նայէին խորունկ, վեհացեալ նայուածքներով եւ բան մը կը թագցնէին իրմէն: Արշալոյս նայեցաւ այդ բանին որ դիակ մըն էր, յօշոտուած, բզքտուած, իր ամուսինն էր ան, իր Արամն էր: Աշխարհը յանկարծ մթնցաւ իր շուրջը եւ անդունդ մը կը կ'իյնար գիժացնող խոյանքով երբ սուր ցաւ մը բորբոքած աչքերը լայն բանալ տուաւ:

Զաւկին սենեակէն զսպուած ձայներ կուգային, բայց հիւանդին տրտունջը դադրած էր: Աս հեղ կրցաւ ոտքի ելլել, եւ պատերուն փարելով վշտոտ մարմինը քաշկըռտեց մինչեւ սանդուխին գլուխն ուր կը գտնուէր մանուկին սենեակը: Մտիկ ըրաւ համակ կամեցողութիւնը հաւաքած չ'ընկրկելու համար: Շիւքրի պէյ հոն էր. կար նաեւ ուրիշ մը, բժիշկը թերեւս: Ասոնք կը խօսէին հագիւ լսելի ձայնով բայց իր սրած ականջները լսեցին բժիշկը, զոր կը տեսնէր դրան բաց մնացած ճեղքէն, գլուխը վերցուց հիւանդին վրայէն ուր հակած էր եւ ըսաւ հանդարտ ժպիտով մը:

— Թիֆիւսն իր դերը կատարեց. լմնցա՛ւ...

Շիւքրի պէյ մատը շրթունքին դրաւ, լռութիւն հասկըցնելով:

Արշալոյս տեսաւ այս բոլորը եւ ուզեց խոյանալ մանուկին մօտ. պահ մը խոր լռութիւն տիրեց իր մէջ, մահուան լռութիւնը. վախը, ահարկու, քստմնելի իր մէջ սողոսկեցաւ. բերանը կծկուած էր շրթունքները չէին բացուեր պողպատեայ ամրութեամբ իրարու մէջ կցուած ակռաներուն վրայ. տենդալիր բիբերը կը վառէին եւ դրան ճեղքէն կ'որոնէին Վահէի աչքերը, անոր կապուտցած կոպերու նիհար շրջանակներուն մէջ: Ցանկարծ տուայտող միտքը ցնցուեցաւ նոր մտածումով մը. տղան մեռա՞ծ էր, Թիֆլիս տուած էին անոր եւ սպաննա՞ծ էին:

Աղեխարշ ճիչ մը սիրտը պատռելով բոլորը սարսըռացուց: Շիւքրի վազեց անոր առջեւ իյնալէ արգիլելու համար, բայց Արշալոյս խուսափեցաւ իրմէն եւ ամբողջ հասակը հզօր ճիգով մը ժողուելով ինքզինքը գահավիժեց բարձր սանդուխներէն վար:

Կուրծքին վրայ ինկած էր, որովայնը ճեղքուած. ամբողջ մարմինը ողողուած արեամբ. սիրտը պայթեր էր եւ շառագոյն արիւնը կը հոսէր, կը հոսէ՛ր...

Շիւքրի պէյ հակեցաւ անոր վրայ. մահը մէկ հարուածով փճացուցեր էր գերած կինը, եւ անոր դուրս թափուած աղիքներուն մէջ կը լողար իր ալ զաւակը, տրորուած, ջախջախուած լոյս տեսնելէն առաջ....:

Երկար ատեն մնաց հոն անխօս, սահմռկած, յուսահատ զաւկին մահէն, եւ երբ աչքերը վերցուց բժիշկին որմէ հոգին մխիթարութիւն կը մուրար, անիկա դառն շեշտով մը ըսաւ.—

— Ոճիրով ուզեցիր ստեղծել քու օճախիդ երջանկութիւնը, ինչպէս մեր պետութիւնը ոճիրով կը ջանայ հաստատել մեր ազգին ապագան... բայց ճակատագիրը հըզօր էր եւ մարդոց ու տէրութեանց իմաստութիւնը ա՛յնքան տկա՛ր, տկա՛ր...:

ԳԶԻՐ ՕՀԱՆԸ

ՓՈԹՈՐԿՈՂ, լայն ովկիանի մը ուռած ալիքներուն նման՝ որ փշրուելով աւազներու լռիկ տարածութեան վրայ՝ յանկարծ կը խաղաղին բիւրաւոր, փրփրոտ մըրմունջներով,— հազարաւոր ժողովուրդներու խորունկ գայրոյթը զսպուած աղաղակներու սպառնալիք շշուկովը մարեցաւ՝ լայն մզկիթին մէջ, եւ Թուրք ամբոխը, որ հոն խռնուած մտիկ ըրեր էր սրբազան պատերազմին յայտարարութեան, բարձր գմբեթէն տարածուող իրիկուան անուշ ստուերներուն տակ պարտկեց, վայրկեան մը, իր սրտին մոլեգնութիւնը:

Այս ամբոխին առջեւ, ծանրօրէն բաբախող սրտերու յոյլ հեւքերուն մէջէն, նայելով փայփլող աչքերուն որ իջնող մութը կը սրածէին՝ կատաղի ոստումով վեր կանգնեցաւ քաղքին երեւելիներէն Պէհրի պէյ եւ այսպէս խօսեցաւ.—

— Պօլսէն ղրկուած տեղահանութեան հրահանգը՝ կեավուր Գերմանիոյ հնարքն է եւ կը ժխտէ մեր ցեղին հզօր բնազդը: Մենք կ'ուզենք արի՛ւն, ուղխօրէն, գետերու պէս հոսող հայու արիւն կ'ուզենք՝ որպէս զի լըւանք՝ բարեպաշտ աղօթքի պատրաստուող մեր ձեռքերն ու բերանը, զոր ջուրը չի կրնար սրբել: Անիծեալ են անոնք, որ այս հայ շուներուն կը խնայեն Օսմանի յաղթական դանակը: Ամօ՛թ անոնց՝ որ մեզի տրուած նուիրական ժամանակը կը վատնեն՝ տուներ կողոպտելով եւ ինչք դիզելով: Վա՛յ անոնց՝ որ կնիկներու հեշտանքին մէջ կը մոռնան սպաննելու պարտականութիւնը:

—Ո՛վ հետեւորդներդ Մուհամմէտ միակ առաքեալին, զարկէ՛ք, թո՛ղ հայ չի մնայ, եւ ձեզի պիտի ըլլան անոնց տուներն ու հարստութիւնը, անոնց կիներն ու աղջիկները:

Այսպէս խօսելով, հանդոյն Միլտոնի անկեալ Սա-

տանային՝ որ անդունդներու տիղմին մէջ կ'աթափի աստուածային հարուածէն եւ հրաւէր կը կարդայ իր շուրջը, անհուն տարածութեան վրայ, անա՛րգ ճախճախուտին մէջ բիւրերով զգետնուած խուլ ոգիներուն, որպէսզի դժոխային ժխորով արթննան ու հետեւին առաջնորդին, Պէհրի պէյ, դուրս կը խուժէ մզկիթէն ու Թուրքերու խուժանը հեւ ի հեւ կը խռնուի իր ետեւ: Բոսոր արեան վառող պապակէն չորցած հրուտ բերաններէ կը պոռթկան մահուան սպառնալիքները. գազանային կատաղութիւնը կ'ոռնայ՝ յորձանքնելու մրրկածուփ արագութեամբը վազելով մոլեգին. բոցավառ ջահեր կը վառին հրդեհող բազուկներու ծայրը, եւ սրուած դաշոյններն ու փայլող տապարները կը սուրան միջոցին մէջ բուռն հողմերէ կծուած մշուշոտ կարկուտի ճերմակ ու խիտ տեղատարափի մը նման դահավիժելու համար երկիր եւ արմատախիլ զգետնելու համար այն աղուոր կեանքերը, զորս չարժուն ոսկի հասկերու պէս մեր ցեղը կը հասցնէր:

* * *

Այդ խթալի օրերուն, Մեծն Տիգրանի բերդին տակ, որ այգաշէն Ամասիոյ զմրուխտեայ գետին լայն եզերքներէն կ'աշտարակէ վեր, ու իր վաղեմի առանձնութեան մէջ կը կանգնի՝ իբրեւ անխորտակելի կոթողը հայ կեանքին, դեռ կանգուն մնացած զօրեղ պատնէշներու վրայէն, Գզիր Օհան կը դիտէր ջարդողներու խուժանը, որուն գլուխն անցած՝ Պէհրի պէյ կը մօտենար բերդին ուր ապաստաներ էին դիմադրել որոշած հայերուն մնացորդները:

Գզիր Օհան հաստաբուն ու կարճ ծերուկ մըն էր: Երկար ատեն գզիր եղած Տիվրիկ գեղին, եկեր փոքր ընտանիքովն հաստատուեր էր այս ջերմ կլիմայով եւ առատ պարտէզներով Ամասիային մէջ, ուր Միհրդատ Թագաւորին օրերէն սկսեալ իր միրգերուն եւ փափկութիւններուն դիւթանքովը հրապուրած էր կաշմբուռն, չարքաշ և յանդուգն նկարագիրները: Քանի մը տարիէն այս նոր միջավայրին մէջ Գզիր Օհան յաջողեր էր իրեն համար չինել նախանձելի դիրք մը, եւ ճանչցուելով իբրեւ մէկն առաջնագոյն քաղաքացիներէն, անդամ նշանակուեր էր

տեղին քաղաքապետութեան, որուն մէջ գլխաւոր աթոռ ունէր Պէհրի պէյը։

Պէհրի պէյ սարսափն էր քաղաքին եւ պատուհասը հայերուն։ Ահագին հարստութիւններ դիզած շնորհիւ անլուր ու անխոստովանելի կեղեքումներու, ոսկեձոյլ բահաղի մը անտարբերութիւնը կը ցուցադրէր զոհերուն հանդէպ, եւ անվախ էր շնորհիւ իր բարձր պաշտպաններուն։

Գղիր Օհան զարմանալիօրէն ճարպիկ էր սակայն եւ Պէհրի պէյի ծրագիրներուն ընդդիմութեանը մէջ կը ցուցընէր յամառ կամք մը, զոր ոչինչ կարող էր փշրել՝ որովհետեւ ան կը յայտնուէր ղուրանական օրէնքին հըմտութեամբն անխորտակելի։ Նոյնքան ալ անհոգ էր Գղիր Օհան,— անվախ անհոգութեամբը կամակոր մարդուն՝ որ կեանքին ու մահուան հանդէպ ցոյց տուած արի անտարբերութեամբը, միշտ հզօր ու պատկառելի երեւցած է Թուրք մտայնութեան։ Ասոր համար ալ զինքը կոչեր էին Տէլի Օհան, որովհետեւ յաւէտ դժուար դառն էին անոր մէջ խելացի հայուն տեղի տալը եւ իրենց Թուրքի հպարտութիւնը լռեցուցեր էին՝ չ՚ընդդիմանալով անոր՝ իբրեւ խենթի մը, որ խօլ քաջութիւնն ունէր բանէ չի վախնալու։ Ամէն անգամ որ Թուրքերը կը բաղխէին Գըղիրին այս անկեղծ քաջութեան, չի կրնալով զայրանալ, բանը զուարճութեան եւ կատակի կը դարձնէին,— «խենթ է» կ՚ըսէին ու կ՚անցնէին։

Զայն կը սիրէին, կ՚ատէին ալ․ եւ ինչպէս սէրերնին վագրի ճիրաններ ունէր ու կը բզքտէր գգուած պահուն, իրենց ատելութիւնն ալ տգեղ Գայլիկան մըն էր, որ իր անասնական գազանութիւնը կը մատնէր այն պահուն իսկ, երբ կը հնարամտէր անվնաս և մարդկային երեւնալ։

Պէհրի պէյի մէջ մասնաւորաբար՝ այս ատելութիւնը կ՚ուռէր, անդուստ հեղեղի մը նման լեցնելով իր էութեան խորշերը, խեղդելով իր մէջ ամէն զգացում, տարածուելով՝ լռին ու ընդարձակ՝ անոր համակ կամեցողութեան վրայ զոր կը դրուէր ու կը բարձրանար անդադար, գաղտնի ու մթին ծփանքներով։ Ատելութեան այս հեղեղը պատրաստ էր ամեն վայրկեան պոռթկալու եւ քանդելու անոր հպարտ հոգիին նեղ սահմանները։

Պէհրի պէյ զինքը կ'ատէր ոչ միայն հայկական արի կամքին համար, այլ նաեւ՝ Գզիրին մէջ դուշակելով լուսամիտ եւ անկեղծ հայրենասիրութիւն մը, որ յեղափոխական խանդավառութիւններէ եւ յայտնապէս ըմբոստ խոյանքներէ զերծ ըլլալուն համար նուազ բնազդական եւ նուազ խորունկ չէր: Աւելի հասուն էր ան եւ աւելի վտանգաւոր, որովհետեւ կը յաւակնէր Թուրքին հետ կռուիլ անոր ընտրած գետնին վրայ:

Գզիր Օհան շատ ուսեալ չէր։ Իր հայրենասիրութիւնը բանաստեղծական ներշնչումներու պէտքը չէր զգացած դժնդակ կեանքի այն յարափոփոխ ու տանջալից յորձանքներուն մէջ, ուր՝ ինքն իր վրայ դառնալու հարկադրուած հոգին՝ զով ջուրի հոսանքին պէս անդադար կը խորասուզուէր էութեանն ալքերուն մէջ եւ հոն ցոլացուած տառապանքէն կը քաղէր իր տոկալու ուժը:

Հայրենասիրական ներշնչումը իր մէջն էր եւ իր զգայնութիւնը անուշ ակ մըն էր որ կը պոռթկար վճիտ ու լուսաւոր, եւ սակայն կը հայլիանար ինքն իր վրայ,— ա՛յնքան Գզիրին մէջ կեդրոնացած էին եւ զուտ՝ թէ՛ ուժը որ քաջութիւն էր եւ թէ՛ հայրենասիրութիւնը որ ողջմտութիւն ըլլալէ զատ՝ բնազդ ու ներշնչում էր, իմաստութիւն եւ գաղտնի հրճուանք էր ու իր հոգիին կապոյտ աւազանէն կը ժայթքէր՝ բիւրաւոր ճառագայթներով ցայտող ճերմակ շատրուանի մը նման, որ յաւէտ ինքնիր վրայ կը փշրուի:

Գզիր Օհան յանդուգն էր՝ բայց խոհեմ, զգացումներն իր մէջ — սէրերն ու ատելութիւնները — զտուած եւ բիւրեղացած էին այն ջինջ գոյներուն նման՝ որ մաքուր կը շողան գոհարներու մէջ կեդրոնացած: Իր պաշտօնավարութիւնը արդարութեամբ պճնուած էր, անաչառ էր եւ անկողմնակալ: Հաւատարիմ՝ իր պարտականութեանց մէջ, հայերը կը պաշտպանէր յայտնուելով բարեկամը Թուրքին: Անպարսաւելի էր վարուելակերպով եւ կ'ատէր ազգասիրական ցուցամոլութիւնն ու պարծենկոտ հպարտութիւնը երիտասարդներու, որ, ջարդերէն առաջ, քովէն անցած պահերնուն, իրենց լայն քղանցքներուն տակ Գզիրին ցոյց կուտային կախուած ատրճանակներ.— Տե՛ս Գզիր, կ'ըսէին ու կ'անցնէին.

ինքնավստահ, մինչեւ այն օրն երբ դանակ ու ատրճանակ մէջքերնին, մոռցան դանոնք գործածել եւ ոչխարի պէս մորթուեցան:

Գզիր Օհան ալ զինուած կը պտտէր, բայց իր զէնքը համարձակ ու անկեղծ խօսքն էր, առաքինի սիրտն էր եւ զրահուած հոգիին տոկուն զգացումներն էին:

Կեանք մ'ունէր տալիք. հարկ չկար զայն լեցնելու վախի եւ շահու անկրելի հարստութեամբը որ այդ կեանքն ամէն ժամ պիտի արգիլէր արիաբար կռուելէ եւ զայն պիտի ենթարկէր՝ իբրեւ խիստ թանկարժէք ինչք մը որմէ չէ կարելի բաժնուիլ՝ մահուան ջղալեփ սարսուռներուն եւ ստրկութեան այլասեռող անարգանքին:

Իմաստասէր մըն էր իրեն բնական կերպովը. կը հաւտար առաքինութեանց եւ կը սիրէր պարզութիւնն ու ժուժկալութիւնը աղուոր հաճոյքներու մէջ որոնցմէ ինքզինքը չէր զրկեր: Որովհետեւ վախ չունէր. իրեն անծանօթ էին նաեւ աւելորդապաշտութիւնները. իր հոգին կը նմանէր յունական թրծուած կարմիր սափորներուն որոնց մէջ, վճիտ ջուրի պէս, սէրն ու հաւատքը կը պահուէին յաւէրժապէս զով, թարմ ու կայծկլտուն:

* * *

Պէհրի պէյ, հակառակը Գզիրին, շատ սեղմ կիրքերով եւ վայրագ բնազդներով խմորուած զուտ Թուրք մըն էր:

Անիկա զերծ էր յոյլ հեշտամոլութեանց այն փտախտէն՝ որ սրիկայութեան եւ լկտի հաճոյասիրութեանց մէջ անասնացուցած եւ ջլատած են Թուրք սերունդը: Իր մէջ կը խլրտային նկարագրի խստութիւնները Մարգարէին՝ որու կրօնական, միսթիք մոլեռանդութեան տեղ, Պէհրի պէյի հոգւոյն մէջ բոյն դրած էր տիրելու՝ եւ անվաստակ ու մակաբուծօրէն տեւելու ցեղային բնազդը: Բուռն չէր, այն ապերասան վայրենութեամբն որ զուրկ է Թաթարական խորամանկութենէ եւ չի գիտեր ճկիլ: Պէհրի օժտուած էր իմաստութեամբ մը, որ կըրնար համբերել, վագրի կակուղ թաթերը գետին փռած դարան նստիլ անշշուկ, պատրաստ խոյանալու: Ան կը զգար՝ թէ կեանքի եւ մահուան կռիւ մը պիտի մղուէր, օր մը չէ օր մը, իր ցեղին եւ հայուն միջեւ, որուն իմա-

ցական կորովը հպատակութեան մէջ անգամ գտած էր
յաղթելու գաղտնիքը եւ ամենէն աւելի կը տիրէր Թուր-
քին վրայ երբ ամենէն շատ ընկճուած կը թուէր անոր
բիրտ ձեռքին տակ:

Հայուն հոգեկան գերազանցութեան եւ յարմարելու
հանճարին այս տիրական զգացումը կրծող նախանձնե-
րու մոլուցքին մէջ կը գալարէր Պէհրի պէյի սիրտը, եւ
հայկական ազատ ապագայի մը մղձաւանջովը կը տագ-
նապեցնէր անոր հոգահար ուղեղը: Պէհրի գաղտնի եւ
ծուռ աչքով ակռայ կը կճրտէր, մահ կ'երազէր ու ար-
եան բուրումէն գերագրգռուած ըղձանքներ կը գոհա-
ցընէր, ամէն օր սրտին խորը սարքելով հայկական ողջա-
կիզութեանց խրախճանքներ:

Ասոր համար ալ, աչքին անարժան եւ գռեհիկ կը
թուէին իր շատ մը ցեղակիցներու զգացումները. անոնք
չէին զգար իրենց ճակատագրին դառնութիւնը հանդէպ
հայուն իմացական չքեղութեան եւ կը չտապէին կողոպ-
տելու՝ մինչ հասեր էր գերագոյն պահը ջարդելու:

Բոլոր զսպուած ատելութիւնները, կուտակուած ո-
խերն ու փրփրոտ նախանձոտութիւնները կը յորդէին
կուրծքէն. ցեղային անկարողութիւնը կը գրգռէր անոր
կրօնական մոլեռանդութիւնը որ խուժալական գերագրգը-
ռութիւն մը կուտար սպաննելու կատաղութեան. սիրտը
ատելութեան հրաբուխ մըն էր եւ անոր ներքին կրակն ու
ծուխը, անոր լափող բոցերն ու կիրքի լաւան պէտք ու-
նէին լայն միջոցի — ընդարձակօրէն, ապերասան եւ ա-
նարգել տարածուելու համար հայկական կեանքի ծըպ-
տուն ածուներուն եւ դալար մարգերուն վրայ, որպէս
զի ամէն ծիլ չորցնեն ու ամէն ծաղիկ խամրեն:

Զմրան սառնամանուտ քամիներուն մէկ հոսանքին
նման որ յանկարծ ներս կը խուժէ գեղջկական խրճիթ-
ներէն ու ամէն տուն եւ ամէն խորշ կը լեցնէ իր տխուր
ու սարսռալից վայնասունին արձագանգովը, Պէհրի պէյ,
գլուխն անցած Թուրք ամբոխին, կը մտնէր Հայոց տու-
ները եւ իր վայրահաչութեանց գոռիւնները կը լեցնէին
իւրաքանչիւրին ամայացած գաւիթները:

Գոգցես պարող ու հերարձակ քուրմ խոլական պա-
ճանալներու, անիկա դիւային խրախճանքի մը մէջ դի-

ժացած վազքով Հայու բոսոր արիւն կը սրսկէր ամենուն վրայ, իբրեւ սրբազան օծում, ու նուիրական սրախաղի մէջ իրենց մոլուցքէն գինովցած տէրվիշներու յիմար հռնդիւններովը կը խոյանար դէպի Տիգրանի Բերդը, որուն անդնդախոր ալքերուն մէջ, դարերով, վիմակազմ ժայռերու մութ գոգն հանդչող անուշ ակին անվրդով հանդարտութեամբը, պատնէշին վրայ կը հսկէր Գզիր Օհանը:

Գզիրին համար ալ հնչեր էր ժամը ահաւոր վրէժխնդրութեան, որ արդարութեանց սրբազնագոյնն էր: Կեանքը զոր պիտի զոհէր, երբէք աւելի թանկագին չէր երեւցած իրեն քան այդ պահուն, երբ վրէժ լուծելու համար Գզիրի հոգին կը բաղձար աւելի՛ լոյսի եւ աւելի՛ ճոխ կեանքի:

Իր խոշոր սեւ աչքերուն — մութին մէջ վառող խարոյկներու չափ լայն ու հրուտ աչքերուն խորը բոցեր կը հրահրէին. Օհան կ՚ըղձար որ կրակէ լեզուներ ըլլային անոնք երթալ լափելու, երթալ մրկելու համար վարը բլուրին տակ ոռնացող Պէհրիի գազանները: Իր հոգին, նման վաղեմի հսկայ հայլիներուն որոնց մէջ հին պատերազմողներ խտացնելով արեւին կրակը զայն ցոլացնել կ՚արձակէին թշնամիներու վրայ,— իր մէջ կեդրոնացնելով, իր մէջ խտացնելով հայրենասիրութեան հըրդեհող բոցերը, զանոնք շանթարձակել կ՚ուզէր մանկապան ճիւաղներուն վրայ:

Դէմքը որ լայն էր եւ ոսկրուտ, խռնուած ճերմակ մազերու հոծ դէզին տակ կը խտտանար, արեւէն եւ հողմերէն ծեծուած ժայռերուն պէս, որ հանդչող ձիւնի ըսպիտակ պսակի մը տակ կը հիննան, յաւէրժական տոկունութեան արտայայտութիւններով:

Ու ամրակուռ եւ հաստկեկ հասակը, կարճ սրունքներն ու լայնշի լանջքը կը ջղապնդուէին վիմակազմ կեցուածքի մը մէջ, ուր, արեւին պայծառ շողերուն տակ, Գզիր Օհան կը նմանէր հսկայ, ոսկեզօծ Արամազդի մը որ ամպերու վրայ նստած կը պատրաստուի փայլակնացայտ շանթերն արձակել:

Յանկարծ, հազար աղաղակներու միահաղոյն գոռումով ձայն մը բարձրացաւ իր մռնչող ցուլի խոյացող

կուրծքէն, ձայն՝ որ թնդանօթէ կրակուած ռումբի մը նման ճզտուած իրանին կողերն ու պինդ մասներն ու-ռնցուցած դուրս կը պոռթկար: Եւ, ապառաժի հերգիւլ-եան զանգուած մը զոր փրցուցեր էր բերդին կողէն, թա-ւալող ահագին սառնահիւսի դղրդիւնովն ու սուլումովը գահավիժեցաւ բլրէն վեր մագլցող Թուրք խուժանին վրայ: Գզիրին հետեւեցան հոն ապաստանած կռուողնե-րը,— տղամարդ, կին, աղջիկ, որ զէնք չ'ունէին բացի եղունգներէ եւ իրենց ակռաները կը սրէին Թուփերուն դէմ, մխուող ճիրաններով եւ բզքտող ատամներով պաշտպանելու համար իրենց կեանքն ու պատիւը:

Թաւալգլոր ժայռերուն տակ եւ սլացող քարերուն դէմ, ահարկու ոռնաձայներ արձակելով կը տապլտկէ-ին Թուրքերը, կը փարէին մացառներուն վար չ'իյնալու համար, կը խածնէին հողը արիւնշաղախ բերաններով, եւ հազարաւոր մրջիւններու սեւ տարածութեանց նման՝ իրար խառնուած, բազմաթիւ արահետներէ յուլօրէն գարվեր հոսելով կը մօտենային բերդին:

Մինչեւ վերջալոյս եւ մինչեւ մութ՝ Գզիր Օհան եւ իր արի ընկերները կռուեցան ամեհաբար եւ վանեցին յարձակողները: Բոլորն ալ սպառած էին պայքարէն. ա-նօթի էին: Խոր գիշերին մէջ, զգալով հերոսութեան ամ-լութիւնը, յուսահատութենէ բռնկուած, խումբէն ջոկ բաժնուելով, կիներ ու աղջիկներ Ստիւգեան ստուերնե-րու պէս մէկիկ մէկիկ կ'ելլէին ժայռերու գագաթը եւ իրենց գահավիժող մարմիններուն խուլ ձայնը հեռուէն կը հասնէր Գզիրին, չոր ու կապարային արձագանգով մը, որ իւրաքանչիւր զոհի մահուան զանգակին մէկ ա-ղօտ ու զսպուած ղօղանջը կը թուէր:

Քանի՜ աղջամղջային ժամեր այդ գիշեր նստեր էր Օհան բլրին վրայ, յառելով ծխոտ ու հեծող խարոյկի մը բոցին, որուն ընդմէջէն փայլակներու չափ արագ կ'անցնէին պատկերներն իր սիրելիներուն,— իր ազնը-ւական կնոջը, իր նազլու աղջկան, իր բարեկամներուն: Ո՞ւր էին անոնք, եւ ո՞ր ճիւաղն իր անարգ գործը փա-ռաւորած էր անոնց արդար արեան ճաճանչագեղ ծիրա-նիով:

Ծագող արշալոյսին ճերմակ մշուշները, երկայն ու

պսպղուն ծիրկաթիններ կազմելով դաշտերուն վրայ, կը խառնուէին հողէն բուրող ջերմութեանց եւ մայր երկրէն սաւառնող նուրբ եւ թափանցիկ գոլորշիներուն, երբ դեռ ալեհեր գլուխը ծունկերուն վրայ կքած՝ Գզիր Օհան կը հետապնդէր անցնող ուրուականներն իր աղու սիրելիներուն: Խուլ աղմուկ մը, ձիաւորներու կանոնաւոր դփրտուք մը զինք արթնցուց: Շուրջը նայեցաւ. շա՜տ ցանցառ էր խումբը, հազիւ կային քանի մը տասնեակ կորիճներ, որ դեռ չշմլած գիշերուան մղձաւանջներէն, կը շարունակէին երազներու հաւատալ. շփոթ թմրութեան մէջ անոնք մոռցեր էին վայրկեանին դառնութիւնը եւ չէին տեսներ մահուան ստուերը որ անշշուկ կը սահէր ամենուն վրայ:

Գզիր Օհան արթնցուց քնացողները: Ձիաւորներու խումբ մը կը մօտենար բլուրին: Անոնց առջեւէն Պէհրի պէյ վեր կը բարձրանար, օդին մէջ ճօճելով երկայն ձող մը, որու կատարը շամփրուած էր գիսախռիւ գլուխ մը: Կարմիր արիւնը այս գլուխէն վար կը հոսէր՝ բոսոր մետաքսեայ թելերու երկար ու նուրբ սարսուներով:

Երբ բլուրին կէսն հասան, ձայն մը բարձրացաւ, Պէհրի պէյն էր որ կը կանչէր:

— Գզի՛ր Օհան, տէլի՛ Օհան, նայէ՛ թէ ո՞վ եկեր է քեզ տեսնելու:

Ու բոլոր ուժովն հողին մէջ խրեց այն ձողը՝ որուն վրայ ցցուած էր կնոջ մը գլուխը: Գզիր Օհան զայն լիովին ճանչնալէ աւելի գուշակեց. իր կնոջ, անուշ ու վեհանձն Անթառամին գլուխն էր: Անէծք մը խեղդուեցաւ արցունքոտ կոկորդին մէջ ու խորունկ բիբերն յառեցան, կարծես հոգելից աղօթքի մէջ, բերդի կամարին որուն վրայ անջնջելի տառերով փորագրուած էր Տիգրանի անունը: Այդ առեն, իրեն թուեցաւ որ, Մեծն Տիգրանի յաղթական հոգին բոցավառ գունդի մը նման կախուած էր հոն, դարերու միջոցին մէջ, ու զայն կը բռնէր երկու ափերովն, ինչպէս բռնած էր Կիկլոպեան ժայռերը, իբրեւ վրէժխնդրութեան պատասխանը արձակելու համար կիներ, մանուկներ եւ անզէն ու սովալլուկ մարդեր ըսպանող Թուրք անսիրտ վատութեան դէմ:

* * *

Ետին ձգած Թուրք խուժանը որ բազմագլուխ հիդրային նման լարուոր թեւերը ոլոր մոլոր եւ բազմաճիւղ կ'երկարէր դէպի բլուրը, ամէն կողմ, իր պինդ օղակներուն մէջ խեղդելու համար կենդանի ամէն բողբոջ, ձիաւորներուն գլուխն անցած եբբ Տիգրանի Բերդին կատարն հասաւ Պէհրի պէյ, հայերը բոլորն ալ ինկած էին կռուելով: Դիակներուն նայեցաւ ան. շատերը կը ճանչնար, բայց անոնց եւ ոչ մէկը կը նմանէր Գզիր Օհանի, որ հիմա չկար: Պէհրի պէյ զայն փնտռել տուաւ ապարդին եւ յուսախաբ քաղաք վերադարձաւ:

* * *

Այդ իրիկուն ծանր խաւար մը կար քաղքին վրայ եւ գիշերն իջած էր փողոցներուն մէջ, ջերմոտ ու խոնաւ աշուններու այն թանձրածուփ մառախուղներովն, որոնց տժգունէին աղօտ ու կը ցանուէին մարելով խշխշուն
տժգունէին աղօտ ու կը ցանցուէին մարելով խ.խշուն փաղփիւնութեամբը հրախաղութեանց պատատներուն որ յանկարծ կը պայթին՝ թուխ ամպի մը գոգը թափելով ցնդող աստղիկներ:

Թուրքերն յաղթական՝ կը քնանային: Անոնք ոչընչացուցած էին բերդին կորիճները, եւ հայոց թաղին մէջ սահմռկած անհատներու լո՛կ վտիտ թիւ մը մնացած էր:

Ստուեր մը միայն գաղտագողի կը շրջէր խոր լռութեան մէջ ու կը սահէր տուներու երկայնքին, կը պահուըտէր քիւերու տակ, կը գործէր չես գիտեր ինչ՝ արագ ու տենդոտ:

Անիկա անցաւ հայ տուներէն որ ամայի էին եւ որոնց շատ մը փայտէ դուռներուն վրայ խաչելատիպ դամուած տեսաւ մանուկներ: Արիւնը թանձր լճացած էր սեմերուն առջեւ ու կծու հոտ մը կը լեցնէր մթնոլորտը: Երբեմն խուլ ողբեր կը հանէին ականջներուն եւ կը բաղխէր դիակներու որոնց թուլցած եւ կակուղ միսերուն մէջ կ'ընկղմէին խուսափող ոտքերը:

Խոնաւ մառախուղի ամպամած փրփուրները իրենց մածուցիկ պղպջակներուն պաղ քրտինքը կը տարածէին ճակտին վրայ ու կը փակչէին երեսին ու ձեռքերուն. Թրքական թաղերէն կը լսուէին ռռնումները շուներուն որ

ատեն ատեն իրարու պատասխանելով մեռելական լռութիւնը կը խզէին ողբալիօրէն երկարաձգուած ցաւագին կաղկանձիւններով: Ու վազող ստուերին քայլերը կը սահէին լպրծուն գետնի մը վրայէն, անհետանալով Թըրքական Թաղին նեղ, մանուածապատ փողոցներուն մէջ:

Մէկէն, խաւարին մէջ ուր խտացող սեւ մշուշը յամրօրէն կը կաթկթէր, ուխուր բոց մը՝ Թանձր մուխը ճեղքելով խուժեց Պէհրի պէյի տունէն, եւ սկսաւ տարածուիլ լայն հորիզոնները գրաւելով: Ու անոր պայծառութեամբը նշմարուեցաւ սահող ստուերն որ հրդեհող բոցը բազկին ծայրն առած կը ցատկէր երդիքէ երդիք, տունէ տուն, փողոցէ փողոց, անպարտասելի աշխուժութեամբ հրդեհելով: Իր քայլերը կը վազէին տանիքներուն վրայ ու աճող բոցն անոնց կը հետեւէր: Թուրքի տուները կը վառէին տխուր ու ահարկու ճարճատիւններով. Համակ քստմնելի երկինք մը ծխալից կը փլչէր քաղքին վրայ ու մարդիկ, ամբողջ Թաղ մը խուժան, աղաղակելով կը մաքառէին ու կը գալարուէին կրակին մէջ, Թանձր ու հեղձուցիչ ծուխերէն պարուրուած:

Հրդեհող մարդը կանգ առաւ այրող տան մը կողքին: Պայծառ բոցի մը շողը որ երեսը լուսաւորեց, յայտնեց Թէ անիկա Գզիր Օհանն էր: Յափշտակուած իր կործանարար մոլեգնութենէն, անիկա կրկին խոյացաւ բոցերուն մէջ ու կապոյտ մուխը զինք ծածկեց շուրջը գալարուելով:

Պահ մը եւ ահա երկու ահարկու շուքեր զիրար կը հալածէին Պէհրի պէյի տանիքին վրայ: Ամբոխը որ հաւաքուած կը դիտէր հրդեհը, զանոնք նշմարեց եւ տեսաւ Թէ հալածող մարդը Գզիր Օհանն էր որ յաղԹական աղաղակով մը օդին ու ծուխին մէջ, բոցերուն վրայ կը վերցնէր Պէհրի պէյի դողացող մարմինը եւ զայն կը ցնցէր առիւծի մռնչիւններ գոռալով:

Իր պողպատեայ կռուփին անդադար կ'ոլորէր ոսոխին ազազուն ճիտը որ պրկուած կախուեցաւ: Գզիր Օհան Թօթվեց Պէհրի պէյի անշունչ սատակը եւ խանձող ձողի մը վրայ ցցելով, զայն անկեց մխացող երդիքին վրայ ուր ան սկսաւ ճօճել հանգոյն դատարկ խրտուիլակի մը:

Ու իր գոռ ձայնովը որ գերագոյն արդարութեան փառքը կը հռչակէր եւ սրբազան վրէժին գուհունակութիւնը կը պոռար, ցոյց տալով պարապին մէջ տատանող այս խրտուիլակը, եւ շարժելով բռունցքը սահմռկած ամբոխին դէմ որ չէր լսեր ու չէր հասկնար, Գզիր Օհան պոռաց բոլորին:

— Սատանի՛ ձագե՛ր, մեղք որ չեմ կրնար բոլորդ ալ մէկիկ մէկիկ ցցել ա՛յսպէս...

Ու երդիքին կատարէն նետուեցաւ կարմիր բոցերուն մէջ, որ անդուլ կը լրացնէին իր ձեռքովն սկսուած օգտակար մաքրագործումը:

ԿԱՐՄԻՐ ՇՈՒՇԱՆԸ

Աղէտի օրերը չի հասած, երկու էակներ զիրար կը սիրէին յաւէրժական սէրերու այն բնական պարզութեան մէջ, որ վայրի մանուշակներուն կուսական թարմութիւնը կուտայ սրտերու:

Երկուքն ալ զաւակն էին այն կապուտակ ջուրերու եւ ջինջ երկինքներու Տրապիզոնին, որ իր երանգներուն նրբին զուգադիպութեամբը նաշխած է մարդոց դէմքերը եւ իր կլիմային փափկութիւնը դրած է անոնց հոգիներուն մէջ, թաւշեայ բնութիւններու վրայ:

Աղջիկը,— իր էութեան մէջ կրելով ազնուազարմ տոհմերու կուտակուած գեղեցկութիւններուն այն ժառանգութիւնը զոր հայ սերունդներ իրարու կը փոխանցեն, վառուած ջահեր փոխանցող հին Աթենացիներուն նման,— գեղեցիկ էր՝ հրուտ, համեստ, ներդաշնակութեամբ եւ սրբութիւններով, ընտանութեամբ եւ վսեմութիւններով ընդելուզուած վարդերանգ գեղեցկութիւնով մը, որուն լուսազծուած շնորհը մեզ գերած եւ սքանչացուցած է Մօնա Լիզաներու հեռաւորութեամբ շաղուած աղուորութեան մէջ, ու որուն հպարտութիւնը մեզ դիթած է կայսրերու սէրն ու գայլոյթը քամահրող յանդուգն Հռիփսիմէին մէջ:

Իր հոգին այնքան նրբացած էր մշակոյթով ինչքան ճարտար խնամքներու տակ փթթած կարմիր շուշան մը: Իր սիրտն այնքան առլի էր գորովի զգացումներով ինչքան Վանայ վարդերը առլի են կնդրկաւէտ բուրումներով:

Անոր զանգոյրները, երբ աղէտի օրերուն չարիքը զանոնք չէր փոխարկած աւանդական Մետուսային օձախուխ գէսերուն,— հոսելով ծփուն ու յարափոփոխ ցոլքերով՝ լայն ու ճերմակ ուսերէն երկար, շնորհալի հասակն ի վար՝ ինչպէս վերջալոյսի հրուտ շողերը կը հոսին վազող արծաթեայ ջուրերու երկայնքին,— կը նը-

մանէին այն նուրբ եւ խիտ ստուերներուն որ տարածուն կը սահին շողարձակ լճակի մը երեսին ու անոր ջինջ լոյսը կ'անուշցնեն։

Երբ կը քալէր, Արածանիի լողանքէն ելլող Աստղիկն էր որ հոլանի կը ճեմէր երջանկութեան արբշիռովը գեղեցիկ, եւ իր սէրը հերոս մըն էր՝ որ կարծես անհունէն եւ անծանօթէն կը ցատկէր զինք դիմաւորելու։

Այդ սէրին անունը, հայու սովորական անուն մ'էր, Արամ։ Անոր անձը ոչինչ ունէր բացի այն աղուոր բաներէն որոնցմով խօլ եւ արբշիռ սէրը կը պճնէ թեքուն եւ խանդոտ երիտասարդութիւնը՝ զայն գեղեցկացնելու եւ հերոսացնելու համար։ Սէրը բանաստեղծին ստեղծած Բրօսբերօն է որ կեանքը կը զարդարէ անտեսանելի պատկերներով, զմայլելի խորհուրդներով ու թագուն զօրութիւններով որ իրեն միայն կը հնազանդին։

Սիրոյ գործը կախարդութիւն է, բայց վհուկը որ վայրի խոտերէն ու այլազան տունկերէն կը կազմէ իր թովիչ հեղուկը, ինչպէս սիրուհին որ մարդկային սովորական բնութենէն քաղած երանգներէն կը կազմէ իր պաշտանքի առարկան, հին աւանդութեանց դժխեմ պառաւը չէ, այլ թեթեւ ու երջանիկ Բէքը «կիսամառուան երազներուն» որ, աչքերու մէջ կաթեցնելով սիրոյ հրաշագործ հեղուկը, ամէն ինչ դալար ու գեղեցիկ ցոյց կուտայ։

Այսպէս դալար ու գեղեցիկ կը տեսնէր Վարդանուշ իր նշանածը՝ Արամ։ Եւ ասոնց սիրուըռուքը գինովցնող ճռուողիւնն էր Օսկար Ուայլտի այն բանաստեղծ սոխակին որ վարդին սիրահարելով երգեց, անմահ դայլայլիկներով լիաթոք ու անուշ երգեց մինչեւ ինքնամոռացում, մինչեւ տժգունութիւնը մահուան, սիրոյ արբշիռին մէջ մոռնալով որ դիւրաթեք կուրծքը կը մխէր՝ աւելի և աւելի խորունկ, վարդի փուշին դէմ, սիրոյ առաջին համբոյրին մէջ ճաշակելով մեռնելու զգայութիւնը.

Անցան երջանիկ օրերն ու հասաւ աղջամղջային խաւարը երբ հիդրան կը կրակէ լեզուներուն բոցավառ շունչովը կը խամրեցնէր կեանքը։

Տասը հազար հայեր, ինչպէս պատմած է վկայ մը,

նաւակներու մէջ խճողուած, խեղդուեցան Տրապիզոնի բացերը: Ուրիշ հազարներ որոնք աքսորուեցան՝ տարին Վարդանուշի հայրն ու մայրը եւ սիրական Արամը:

Երիտասարդ Թուրք զինուորական մը որ իրենց դրացի էր եւ յաճախ ըղձալիր նայուածքով դիտած էր զինք, առաւ մը զինուորներով տունը եկաւ ու հրաւիրեց իրեն հետեւիլ զինուորական ատեանին առջեւ, որ անդադար մահուան կը դատապարտէր ու աքսորի կը ղրկէր հայ բնակչութիւնը:

Եղեռնը իր մահասփիւռ տխրութիւնը դրոշմած էր մինչեւ իսկ ոճրագործ պաշտօնեաներուն վրայ, որոնք, սրտերնին խստացուցած, անզգայ եւ դաժան մեքենականութեամբ անհամար մահավճիռներ կ՚արձակէին:

Զինուորական ատեանին պետը, լայն ու մերկ սրահին մէջ որ սկսած էր ծխախոտի թանձր մուխով մթնել, դժնդակ եւ յոգնաբեկ ակնարկ մը յառեց հայուհիին վըրայ, որ իր ճերմակ շրջազգեստին մէջ, Թուխ երկինքի մը ամպերը ճեղքող լուսաւոր շողն եղաւ:

Թուրքին թաթարական տափակ դէմքը, որուն վրայ կարծես գչերի սուր ծայրով ծակեր էին երկու կլոր ու փոքր սեւ աչքեր, աստիճանաբար թուլցաւ եւ քմծիծաղ մը շրթունքին վրայ՝, ժպտելով սպային որ Վարդանուշը բերած էր, ըսաւ.

— Ասիկա՞ է. ուզածդ աս աղջի՞կն է:

Ու սպային հաստատական պատասխանին վրայ:

— Աղջի՛կս, ըսաւ, սա՛ գեղեցիկ երիտասարդը քեզ կը սիրէ՛, ամուսնացիր իր հետ ու կեանքդ փրկէ:

Եւ խիստ ու չոր բրտութեամբ յարեց:

— Կրնար վրադ բռնանալ. կ՚ուզէ որ ազատ կամքովդ զինքն ընդունիս: Հայր չունիս, մայր չունիս ա՛լ. միակ պաշտպանդ այս է. ընդունէ՛:

Վարդանուշ սարսռաց: Կուսական, տժգունած դէմքին վրայ՝ մահուան ստուերը որ պահ մը դրուած էր հոգին, մարեցաւ տենդավառ բիբերու հուրին մէջ: Զգաց թէ ա՛լ չէր վախնար. սիրտը դադրած էր ուժգին տրոփելէ եւ անծանօթ արհաւիրքներու սարսուռները կը հանդարտէին հոգւոյն մէջ ի տես վտանգին՝ որ յստակ գոյն եւ որոշ մարմին կ՚առնէր:

Ակնթարթի մը միջոցին, աղջկան մէջ կատարուեր էր անակնկալ եւ զարմանահրաշ փոփոխութիւն մը, եւ Թուրք սպան որ հայուհիի նայուածքին մէջ լայն բացուող հեռաւո՛ր անտարբերութիւնը կը դիտէր այդ պահուն, զգաց թէ Վարդանուշի հոգին պայթող ռումբի մը նման իրմէ հեռու կը վանէր իր հազար կտորներով փշրուող էութիւնը: Բոլորն ալ կը զարմանային. արդեօք ի՞նչ պիտի պատասխանէր աղջիկը: Աննման շատ մը սեռակիցներուն, ո՛չ լոկ սոսկումներու վախը նկարուած էր դէմքին վրայ. ոչ ալ անուժ զայրոյթներու-անէծքը կը պոռթկար կուրծքէն: Կ'ատէ՞ր. թէ անգիտակից կեանքի մը բնազդէն մղուած թոյլ պիտի տար որ զինքն ալ յափշտակէին ու խարանէին...:

Երբ կը լռէր, պրպտելու համար իր սրտի խորունկ ալքերուն մէջ յարմար պատասխան մը, իրեն այնպէս թուեցաւ թէ իր մէջ կը ծնէր անծանօթ զօրութիւն մը,— ցեղին ոգին որ պիտի խօսէր կուսական բերնէն՝ իր մէջ ապրող սիրոյ ճշմարտութիւնը զօրացնելով կրօնքի նուիրական զգացումով: Այդ զգացման շնորհիւ, լոյսը՝ որ փակուած մնացեր էր իր էութեան մէջ, լոյսը՝ զոր անգիտակցաբար ժառանգած էր իր նախնիքներէն, պիտի ժայթքէր եւ ողողէր զինքը շրջապատողներու խաւարը:

Զինուորականը կրկին խօսեցաւ՝ անհամբեր Վարդանուշի լռութենէն եւ սպառնաց:

— Պիտի քշուիս Տրապիզոնէն դէպի ծով. աղջի՛կ. մե՛ղք է գեղեցկութեանդ...

Վկաները կը պատմեն թէ այս խօսքերուն վրայ Վարդանուշ հասակը շտկեց եւ կանգնեցաւ ճշմարտութեան կենդանի արձանի մը պէս: Եւ սէրը որ կ'ուզէին մեռցնել իր մէջ այսպէս խօսեցաւ.

— Մեր կրօնքը չի թոյլատրեր որ ամուսնանք մեր չսիրած մարդոց հետ...:

Եւ Վարդանուշ մեռաւ կարմիր շուշանի մը նման, որ իր զգլխիչ սէրին մէջ կ'ըմպէ բոլոր նահատակութիւնները քաղցր ու ըղձալի ընծայող արբշռալից նեկտար մը:

ՈՒՐԱՑՈՂԸ

Գիւղին մէջ կը պատմէին Արշակի կռիւները ոստիկաններուն հետ, եւ ամէն ոք կը յիշէր այն միջադէպները որ կը յայտնէին հայ փախստական աւազակին անհամար շահատակութիւնները: Հետզհետէ հէքեաթ մը կը հիւսուէր իր կեանքին շուրջ. իր համբաւը կը տարածուէր՝ քանի իր բացակայութիւնը կ'երկարէր:

Երկու ծերուկներ միայն լուռ էին իր մասին. հայրը որ կքած էր զաւկին համբաւուած անօրինութեանց հոգահարութեան տակ. մայրը՝ որ ա՛լ շատ ծերացած ըլլալով չէր կրնար լալ: Իրենց սրտին մէջ դեռ անսպառելի գորով մը կար զոր զաւկին այդ տան վրայ բերած անպատուութիւնը չէր զօրած ցամքեցնելու. հայրը՝ դուրսի մարդոց կ'ըսէր զայն մոռցած ըլլալը. մայրը՝ իր թօշնող սիրտը գաղտագողի կը տաքցնէր անոր անթեղուած սէրովը զոր գանձի մը նման կը թագցնէր բոլորէն:

Քանի տարիներէ ի վեր, Արշակ անհետացեր էր գիւղէն: Ամէնքն ալ զինք կը յիշէին կլոր, արիւնաբոր աչքերով, որոնց բիբերը՝ կարմիր ոսպի հատիկներու նման դուրս ցցուած էին ճերմկուցին վրայ: Երեսը, քսանհինգ տարեկանին խորշոմած էր ու փոթոտ, ծաղիկէն աւրուած. լայն այտերը հզօր կամեցողութիւն մը կը մատնէին. ծնօտը յամառութիւն. ճակատն այնքան ցած էր արծուային քթի մը վրայ, որ սեւ, գոռոզ առատ մազերը հազիւ թէ բաց ճերմակ շերտ մը թողած էին թուխ ու ցախ յօնքերուն վերեւ:

Ահի եւ սքանչացման խառնուրդ մ'էր գիւղացիներու տպաւորութիւնը իրմէն, որովհետեւ արի եղած էր ունեւորները անխնայ կողոպտելու համար եւ գթառատ սիրտ մը ցոյց տուած էր աղքատներուն հանդէպ՝ հանգոյն վաղեմի Ձելլոյին:

Հեռաւորութիւնն ու երկար բացակայութիւնը իր գիւղէն, իր ուժը բազմապատկեր էին գիւղացիներու աչքին.

անոնք որ նախապէս աւաղեր էին զինք եւ ողորմող նայուածքով մը դիտեր էին իրմով դժբախտացած ծնողքը, այժմ, ի լուր զօրութեան, յանդգնութեան, հերոսութեան պատմութիւններուն որ ամէն օր փախստականին հասակը կը բարձրացնէին, սկսեր էին յարգանքով վարուիլ իր ծերերուն հետ։

Օր մըն ալ զրոյց էր տարածուած թէ Արշակ ուրացեր է ազգն ու դաւանանքը․ եւ խիզախութեամբ, վայրագութիւնով իր տիրապետութեան ենթարկեր է Բաղէշի շրջանին քիւրտ ցեղերը։ Շէյխները կը պատմէին թէ Արշակ, իր հաւատքն ուրանալուն, մեծ պատիւներ ընդունած էր իսլամ Շէյխերէն որ համակ գիւղ մը տրամադրած էին իր ապրուստին համար։ Ասոնք զրոյցներ էին սակայն, եթէ կար իրականութիւն մը, ոչ ոք զայն յայտնել կը յանդգնէր։

Իրականութիւնը, ինչպէս պատմեց ինծի հայ կամաւոր մը որ զինք ճանչցած էր Ռուսական արշաւանքի շրջանին, զրոյցներու պատմածէն կը տարբերէր։

Հայրենի գեղէն լեռներու ամրոցները քաշուած, Արշակ սկսեր էր հրապուրել, քաջութիւններուն համբաւով, իրեն պէս ըմբոստ եւ անզուսպ նկարագիրներ, որ օր մը իջեր էին քրդական գիւղի մը վրայ՝ ներկայանալով իբրեւ քիւրտ։ Ոչ ոք կռահած էր Արշակի եւ իր ընկերներուն իսկութիւնը։ Քիւրտ եկած էր հոն եւ քիւրտ ալ ճանչցուած էր բոլորէն։ Եւ, գրեթէ առաջին վայրկեանէն բոլորն ալ իր մէջ ընդուներ էին առաջնորդ մը, պետ մը։ Արշակ՝ մահուան հանդէպ ցոյց տուած քամահրանքովը, յանդգնութեամբը՝ որ յարգանք կը ներշնչէր բիրտ ուժի պաշտանքովը ապրող այդ լեռնականներուն. ճկուն վարուելակերպովն ու միշտ յաղթական արկածախնդրութեամբը, յաջողեր էր վայրագ խաշնարածներուն վրայ այնպէս մը հարկադրել իր երկաթեայ կամքը, որ. անոր անբեկանելի եւ խիստ օրէնքներուն կը հպատակէին քրդերը հնազանդութեամբ եւ հաճոյքով։ Բաղէշի լեռները հասնելէն վերջ, գիւղացի քիւրտերուն կեանքը շարունակական արշաւանքներու եւ կողոպուտի խրախճանք մը դարձած էր։ Այդ լեռներէն՝ միւսլիման կամ քրիս-

տոնեայ ոչ մէկ վաճառական կրնար անցնիլ առանց Արշակի մարդոցմէն կողոպտուելու. աղքատները, որ ոչինչ ունէին կորսնցնելիք, կը համարձակէին այդ կողմերը. Բռնապետական՝ հանդէպ արտաքին աշխարհին, Արշակ իր գեղին մէջ բոլորին ներշնչած էր տեսակ մը առնական ազնուութիւն եւ բիրտ վեհանձնութիւն՝ հանդէպ տկարներուն: Զօրացնելով քիւրտերու ցեղային զգացումը, անոնց մէջ մշակած էր Թուրքին ատելութիւնը: Ստեղծելով կղզիացեալ միջավայր մը, ուր ո՛չ մէկ օտար կառավարական ազդեցութիւն կրնար թափանցել, Արշակ իրական իշխան դարձած էր, քամահրելով հեղինակութիւնը Թուրքին որուն Թոյլ եւ կակղամորթ պաշտօնեաները կը կքէին իր միահեծան լուծին տակ: Պողպատեայ ուժը որու շնորհիւ տիրած էր այդ ամեհի տարրերուն, այլեւս միակ օրէնքը չէ՛ր՝ իր կամքը հարկադրելու համար անոնց վրայ. վայրագ սէր մը, կոյր եւ մոլեռանդ՝ քիւրտերը կապած էր իրեն անքակտելիօրէն, եւ այժմ, բիրտ զօրութեան վախին տեղ՝ անոնց սրտերուն կը տիրէր համակրութեան ներշնչած երկիւղած պատկառանքը:

Այնպէս որ, երբ պատերազմը եկաւ, քշեց տարաւ ամէն կողմէ հայութիւնը, եւ բոլորին հետ իր ալ հայրենի գիւղը, իր ալ ծերուկները զորս լքեր էր, զորս ուրացեր էր՝ ուրանալով ազգն ու հաւատքը,— երբ բոլորն ալ իրենց տառապանքին մէջ մոռցան Արշակն ու իր քաջագործութիւնները,— հայութեան աքսոր գացող շարքերը իրենց հետ տարին անոր ուրացման պատմութիւնը,— իսկ Թուրքերը՝ անկասկած իր ծագումին, զինք բացարձակ տէրը Թողուցին այդ փոքր քրդական իշխանութեան:

Ջուլումի օրերն սկսան հոլովուիլ: Ճամբաներուն վրայ՝ պարարտ վաճառականներու տեղ՝ տարածուեցան վտիտ զինուորները: Ձորերուն, լեռներուն, դաշտերուն մէջ վխտալ սկսաւ անծանօթ Թշուառներու ամբոխ մը, որ իր գոյութիւնը շալկած կշտապէր խարազաններու տակ: Մարդկային զանգուածներ կ'երեւնային, դայով աշխարհի բոլոր ծիրերէն, բոլոր անծանօթ անկիւններէն այդ գիւղերու հորիզոնին վրայ, ու, նախիրի նման քրշուելու ատեն, իրենց կռնակի բզքտուած շորերէն, իրենց

մարմնի մերկ մորթէն բան մը կը թողէին ամէն ազգէ խա-
լամ կողոպտողներու ձեռքը՝ փուշերու եւ տատասկներու
վրայէն անցնող ոչխարներու նման՝ որ իրենց բուրդին
բզքտուած քուլաները ցանցնելով կը խուսափին.

Արշակ իր լերան կատարէն կը դիտէր տեղահանուող
անբախտներու անվերջանալի կարաւանները. կը դիտէր
զանոնք ուրացողի աչքերով. մսան մ'անգամ չէր շարժեր
խիստ ու հանդարտ դէմքին վրայ. ոչ մէկ յուզում արի-
նացայտ բիբերուն մէջ. ոչ մէկ սարսուռ՝ դաժան խոր-
շոմներուն մէջ իր ծերունատիպ դէմքին: Աչքերուն բոցը
մարեր էր դողցես հայրենասիրութեանը հետ՝ որ իւղն է
սրտին եւ զայն կը սնուցանէ՝ նայուածքին հրայրք ու
հոգւոյն շող տալու համար:

* * *

Ցորեկը՝ խրխնամուտի պահերուն, ծիրանափառ
փողփողուն լոյսերու տակ իր շողշողուն, ճերմակ ուսե-
րուն եւ ալապատարէ մերկ կուրծքին վրայ յամբօրէն,
սեւ շղարշներ ձգող կնոջ մը հանգոյն կը պարուրուէր
մթութեան եթերային, աննշմարելի եւ լայն սաւերնե-
րովը:

Գիշերը արդէն սեւ բուի նման հանգչեր էր գիւղին
բարձրաբերձ ժայռին կատարին վրայ, ուրկէ Արշակ դեռ
կը դիտէր վարը, ձորին մէջ իրենց վայնասունին լքուած
տեղահանեալներու թշուառութիւնը: Կարծրացած՝ ինչ-
պէս իր սիրտն էր՝ լացին, անձկութեան եւ տկարներու
սուկումին հանդէպ, զարմանալի բան էր որ յաւէտ
պոռթկալու պատրաստ ըմբոստութիւնն ալ, այդ հայ ան-
բախտները տանջող սրիկաներուն դէմ չէր խոյանար
պատժելու համար: Արշակ զուլ անտարբերութեամբ ա-
մուր մը գոցեր էր իր խղճմտանքին պատուհաններն ու
բաց ծակերը: Հայրենասիրութիւնը, ընծա՞ն իր հողին,
իրեն ազատութիւն ներշնչող հայրենի սարերուն, իրեն
երեւակայութիւն եւ գեղեցիկ երազներ տուող կարկա-
չուն ջուրերուն եւ թեթեւաթուիչ սիւքերուն,— խնկա-
չունչ հայրենասիրութիւնը՝ զոր անուս գեղջուկը իբրեւ
ինքնածին զգացում կը կրէ, եթէ մեռած էր իր մէջ վայ-

րագ կռիւներու եւ կողոպուտներու մէջ անցուած կեանքի մը պատճառով,— արդեօք չէ՞ր մնացեր իր հոգիին խորը նոյնիսկ սոսկ անասնական կատաղութենէ, զո՛ւտ վայրագութենէ, խոյացող ուժէ, վագրային ճանկերէ ծնած զօրութիւն մը, որ բնազդական եւ կենդանական քաջութենէն առնէր իր ներշնչումը եւ իր խիզախելու բնութիւնը: Ասիկա էր անմեկնելին:

Աղէտին ահաւորութիւնը լախտի հարուա՞ծ մ'իջեցուցած էր արդեօք այս ըմբոստի գլխուն, թմրեցնելով անոր բնականէն դիւրաբորբոք ջիղերը, ընդարմացնելով իր մէջ քաջութիւնը, կամքը շարժելու, կարողութիւնն զգալու եւ բնազդը կռուելու:

* * *

Գիշերը, մութ, աղջամղջային, կուրցնող՝ հասած էր այժմ, և Արշակ, գինովի նման իր դիտարանէն հեռացաւ, կորսուեցաւ սեպ ժայռերուն ետեւ:

Վրաններուն տակ, դաշտին մէջ, պարպելով իրենց ճղճիմ բեռները, տարածելով իրենց քուրջերը, կին, տղայ, ծեր, խորասուզուեցան մթութեան լայն բացուած վիհին մէջ:

Հազիւ թէ հեւք մ'առած էին, յանկարծ խլրտում մ'սկսաւ. ճիչեր բարձրացան, օգնութեան աղաղակնե՛ր: Թշնամին հոն էր, ամէն քայլափոխի,— այս խեղճերը լոյս աչքով զայն պիտի տեսնէին, անոր աղերսէին պիտի. սակայն ո՞վ էր թշնամին խաւարին մէջ, ի՞նչ երես ունէր ան: Եկողները ձիաւորներ էին. անոնց աչքերը կը խուզարկէին գետինը, եւ ահա ուրուականներու երեւոյթով իրենց լայն վերարկուներուն մէջ առած կը տանէին բազմաթիւ կիներ, մանուկներ, կ'անցնէին լեռներէն անդին: Ու յաջորդ առտուն, արշալոյսին, մնացած բեկորները իւրովի, մահասարսուռ մաքերով կը համրէին գիշերուան գայլերէն տարուածները:

Ամէն գիշեր, անծանօթ թշնամին կուգար, սովալլուկ անասուններու գաղտագողի քայլերով, ու կը տանէր... սեւ մրջիններու նման կը կրէր՝ իր պողպատեայ ափերուն մէջ՝ մարդկային միս, թարմ, տրոփող հայկական միս պաշարը՝ լեցնելու համար իր շտեմարաննե–

րը եւ իր հարէմներու սառնատունները:

Եւ Թշնամին, Բաղէշի այս շրջանակին մէջ, հայ մըն էր․ ուրացողն էր, քիւրտացած Արշակն էր:

* * *

— Ռուսական արշաւանքի օրերուն, հայ կամաւորական բանակի յաղթական շրջանին, պատմեց բարեկամս՝ որ կռուած էր այդ կողմերը, կարգ մը Քիւրտ գիւղեր արշաւելէ վերջ հասանք Բաղէշի մօտերը:

Փախստականներ մեզի պատմեր էին ուրացողին չահատակութիւնները, եւ Քիւրտ ու Թիւրք ոճրագործները պատժելէ առաջ անձկոտ էինք մեր վրէժը լուծելու այս հայ դաւաճանէն:

Խաղաղութիւն չկար ոչ ուրեք․ չկա՛ր մեր հոգիներուն մէջ ալ․ հայրենի օճախէն կամ հեռաւոր երջանիկ անցեալէն բան մնացած չէր բայց եթէ մեր սրտերուն խորը վշտոտ յիշատակ մը զոր վրէժի զգացումը միայն կ'ամոքէր:

Կ'անցնէինք լեռներու նեղ արահետներէն երբ մեր ընկերներէն մէկը, որ խումբին կ'առաջնորդէր, ըսաւ․
— Կը մօտենանք ուրացողի որջին՝ շատ չ'անցած հաշւինիս կը մաքրենք...:

Արդարեւ հորիզոնին վրայ երեւցաւ քրդական գիւղն որուն վրայ Արշակ կը տիրէր: Քանի մը շինականներ ու մեզ զինուած տեսան, ստուերներու պէս անհետացան: Միտքս փարեցաւ հայ ուրացողին զոր պատժել կ'երթայինք․ յիշեցի դիւցազնավէպը Կադմոսի որ ծովերէն դուրս եկող ահագնատեսիլ վիշապն սպաննած ըլլալով, անոր ատամները ցանած էր՝ վիշապին ինկած գետնին վրայ, եւ յանկարծ, ատամներուն տեղ գետնէն վեր ցատկելով կանգնած էին մարտագոռ ռազմիկներ՝ կռուելու զայրոյթով փոթորկոտ: Վիշապը Ուրացողն էր․ իր ատամները խորհրդանշան էին ներքին, եղբայրատեաց պայքարի․ երեւակայութիւնս հզօր կերպով պատկերացուց այս հայ ըմբոստը, փախստական հայրենի տունէն, մղուած արկածախնդրութեան ո՛վ գիտէ ի՛նչ գաղտնի կիրքերէ զորս անծանօթ ուժեր իր մէջ դրած էին: Մեր եղբայրն էր ան վերջապէս, մեր արենակիցը եւ կը փութայինք իրեն մարտահրաւէր կարդալու, կը խոյանա-

յինք գիրար փճացնելու: «Երբ աջ ձեռքդ փտտած է եւ մարմինդ պիտի ապականէ, կտրէ զայն ու նետէ»: Ապականուած եղբայր մ'էր, պէտք էր կտրել զայն եւ նետել մեզմէ հեռու,— ո՛չ, անիկա ինքզինքը կտրեր, անջատեր էր արդէն մեր տոհմին մարմնէն:

Կարօ, որ իր գեղացին էր եւ մեզի կ'առաջնորդէր, կանգ առաւ սարի մը մօտ՝ ուր հօտաղն իր ոչխարները կ'արածէր.— Արշակի տո՞ւնը... հովիւը ցոյց տուաւ զայն.— գիւղի շրջանակէն դուրս, առանձին դաշտի մը մէջ:

Ռուսական արշաւանքը փախուստի մատներ էր այդ կողմերու Թուրք բնակչութիւնները. իսկ քիւրտերը աւելի արի, մնացեր էին իրենց տեղին վրայ, եւ շատ հեղ «աղ ու հացով» կը դիմաւորէին հայ կամաւորներու յաղթական բանակը: Մեր խումբը մօտեցաւ գիւղին, փողոցներն ամայի էին. ամէն ոք հանդարտ էր. ո՛չ խուճապ, ոչ փախուստ: Արշակի տունը ցած էր, խրճիթանման բայց շատ ընդարձակ, չուրջը պարտէզներով: Կը լսուէին ձայներ որ ուրախ էին:

Խումբը խթանելով ձիանը մէկ քանի ոստումներով հասաւ ուրացողին դրան առջեւ՝ սպառնալից. մեր ձեռքերը, բնազդաբար գացին սուրերուն, մեր հրացաններուն՝ կրակելու եւ սպաննելու պատրաստ:

Բայց երկչոտ դէմքերու տեղ, մեր առջեւ երեւցաւ սպիտակ մազերով մարդ մը, քմծիծաղը շրթունքին՝ հեգնանքը բիբերուն մէջ: Հազիւ առաջին զարմանքը թօթափած, հսկայ անէծք մը թռաւ Կարօյի կոկորդէն. ակնթարթի մը մէջ ձիէն վար նետուելով անիկա կանգնած էր ճերմակ մազերով հսկային դէմ և զայրոյթին համակ թափովը անոր անխռով երեսն ի վեր կը պոռար:

— Ուրացո՛ղ, դաւաճա՛ն:

Բոլորս ալ նոյն պահուն շրջապատած էինք այս մարդը, որ փոխանակ ետ ընկրկելու, իր հասակը կը շտկէր մեր սուրերուն դէմ, կը լարէր իր բաց, թաւամազ եւ ջրղուտ կուրծքը եւ իր հզօր ռնգունքը կը լեցնէր առատ օդով: Մեր վրէժխնդիր ակնարկները չանթեր իսկ ըլլային, կրկին անիկա զամուած պիտի մնար երկու ջղապինդ սրունքներուն վրայ: Ի տես այս լռիկ ծաղրին, կատա-

ղութիւնը կը գինովցնէր մեզ եւ մեր երեւակայութիւնը, անոր վատութիւններուն պատմութիւններովը գերագըրգռուած՝ կարմիր կը տեսնէր: Սակայն, հակառակ մեր հոգին հեղձեցնող զայրոյթին, վրէժի գործիքները կը թուլնային մեր ափերուն մէջ:

Այդ պահուն մեր աչքերուն առջեւ պարզուեցաւ անմոռանալի տեսարան մը: Անզգալաբար շրջապատուած էինք կիներու, մանուկներու բազմութեամբ մը որ շարունակ կ՚աճէր ու կը խտանար: Ամէն տունէ, ամէն ծերպէ ու ծագէ մեր կողմը կը խուժէին: Քիչ վերջ,—կամաւորներու փոքրիկ խումբը ողողուած էր մարդկային էակներու յորդագին հեղեղէ մը:

Այս ծփուն ու խայտաբղէտ մարդկութեան, շարժուն ու շշնկող կենդանի հասկերու այս դաշտին մէջտեղ, Արշակ անշարժ ու անքթիթ կանգնած էր հաստ ու բազմաճիւղ կաղնիի մը նման որ իր լայն տերեւներուն հովանին կը տարածէ ամէնուն վրայ: Անբացատրելի տըխրութեամբ համակուած ժպիտ մ՚ուրուագծուեցաւ փախստականին շրթներուն վրայ. աչքերն յառեցան կարօյն դէմքին որ կը շարունակէր իր դէմ ցցուիլ եւ անտարբեր ձայնով մըն էր որ մեզի ըսաւ.

— Արդար էք, տղա՛ք,— ես ան էի որ գիշերները կ՚իջնէի ճամբաներուն վրայ ուր ժողովուրդը կը քշէին... կը քշէի՜ն...: Ես ան էի որ վագրի նման կը ցատկէի մահուան զարաններէն խլելու որսերս. ահա՛ ես եւ ահա՛ ազգին մարմնէն կտոր կտոր փրցուցած տրոփուն միսերս: Ու թեւերուն լայն շարժումովը ցոյց տուաւ իր բոլորտիքը խմբուած հայ կիներու, աղջիկներու եւ մանուկներու հունձքը եւ երեսը դարձնելով մեկնելու համար միեւնոյն զսպուած յուզումովն ըսաւ:

— Արիւնոտ հասկե՜րը... հո՛ն, ամէն տեղ են... ես աղքատն էի որ հնձողներու ետեւէն հաւաքեցի քանի մը լքուած հատիկներ:

Բոց մը վառեցաւ բիբերուն մէջ ուր արեան շրջմոլիկ հուրերը կը վազէին. մրրիկ մը որ յանկարծ փչեց սարէն, աչքերէն խլեց երկու կաթիլ արցունք որ ստուերոտ, փակուած դէմքը բացին ցօղով զովացած ծաղկի մը թերթերուն նման:

— Ուրացողն իր հոգին փրկեր է, ըսի ընկերներուս, եւ այդ օրը, Արշակի տունը բոլորս ալ խնդացինք պատերազմի անակնկալներու խաղէն, մինչ մեր հոգիները դիւթուած էին մարդկային անմեկնելի բնութեան խորհրդաւոր երեւոյթներէն:

Յաջորդ օրը Արշակ եւ իր «որսերը» մեզի հետ միացան Ռուսիոյ կողքին կռուող հայ կամաւորներու բանակին:

ՏԷՐ ՎԱՐԴԱՆ

Երկար օրերէ ի վեր Զէյթունցիներու տարագրեալ կարաւանը կը քալէր Կիլիկիոյ լեռնաշղթային մէջէն:

Ապրիլի սկիզբն էր, եւ վարը, ժայռերուն տակ, Կիլիկեան հովիտներուն մէջ կը տարածուէր գալարող խոտերու գարնանային բուրումը:

Կարաւանին հովիւը, Տէր Վարդան, դեռ չի կքած խրոխտ կեցուածքով մը անդադար կը քալէր խումբին առջեւէն: Զիկզակող լեռնաշղթային մէջ, հեռուէն, քաշկռտուելով իրեն կը հետեւէր, ծերերու, կիներու եւ տղոց խարխլած տողանցումը, եւ, ատեն ատեն, ականջին կը հասնէին խարազանող գափթիէններուն ոռնացող հայհոյանքները:

Տէր Վարդան ծեր էր — Զէյթունցիներու ալեհեր բայց գալար ու հզօր ծերութեամբը: Յենած, երկայն, ընկուզէ ցուպին՝ որուն գագաթը ամրցուցած էր երկաթէ խաչելութիւն մը, ան կը բարձրանար բլուրէն. եւ իր հոգին,— աղօթքի եւ լռութեան մէջ վաստակելու վարժուած, այս օրերու դժնդակ տարագրութեան միջոցին ճաշակած ըլլալով մարդկային յուսահատութեան բոլոր դառնութիւնները,— այժմ բնութեան մէջ անհնարին առանձնութիւն մը կը փնտռէր:

Տէր Վարդան երեւոյթով հսկայ մըն էր,— յաղթանդամ եւ կաշմրուռն, խոշոր սեւ աչքերով՝ որ իրենց վառող Երեբոսի հուրերը կ՚արձակէին զսպուած գայրոյթով մը: Լայն ճերմակ մօրուքը, ձիւնասպիտակ մետաքսէ բոլորշի հովահարի մը պէս կը թրթռար, կը ծփար հաստատուն լանջքին վրայ զովացնելով նայուածքին բոցը որ հոգին պիտի լափէր: Լեցուն եւ յորդող մասներով կեցուածքի մը մէջ անոր կուրծքը կ՚ուռէր, ազատ ու ջղուտ սրունքներու վրայ կանգնող այս ծեր Հերգիւլը նմանցնելով Հօլանտական նկարչութեան զանգուածային ու ճոխ մերկութիւններով յղացուած բրիմիբիֆ տաքեալի մը:

Առաքեալի մը պէս ալ, խաչին ապաւինած կը քալէր․ բլրակի մը կողքը հասած, շարունակ վեր կը բարձրանար իր մտածումներովը բեղուն, հանգոյն նոր Մովսէսի մը որ կը յանդգնի ճակատ առ ճակատ գանգատիլ իր Արարչին։ Ժողովուրդը հեռուէն իրեն կը հետեւէր ու մարդիկ կը նշմարէին անոր վեհապանծ գլուխը, որ ամպերու մռայլը իր սպիտակ հերերուն լուսաշող փայլակներովը կը չանթահարէր․ անոր ճակտին շուրջ՝ կրակէ բոցեր կ՚սկսէին խաղալ։

Պահ մը դադար առաւ ժայռի մը վրայ։ Լայն բիբերուն մէջ որ անհունին հետ կը խօսէին, Սէրն ու Մահը համբուրուելով յառեցան գաւազանին խաչելութեան, ու Տէր Վարդան որ կ՚ուզէր դեռ սիրել, զարթնող կեանքին նայելով մրմնջեց․

— Բնութեան մէջ յարութի՜ւն կայ...։

Պըլթանի ծովեզերքներուն վրայ կանգնող քարէ Քրիստոս մըն էր կարծես այդ բարձունքին վրայ,— ծերացած Քրիստոս մը, որ ետեւը շարանուած հէգերու կարաւանին կը նայէր վերէն, խաչը բարձրացուցած օրհնէնքի համար, խաչը ցուցնելով տառապանքի նշան։ Ու խարազաններու սուլող եւ չոր շաչիւններն որ ականջը կը բզքտէին, հալածանքին կարմիր երախը որ վրան կը խուժէր փրփրոտ,— կը նմանէին արձանացեալ Քրիստոսներու երեսն ի վեր իրենց փոթորիկն ու կատաղիքը փչող ամեհի ովկիանի մը ալիքներուն։ Մէկ բան միայն կը մաշեցնէ այդ կոտած ու խորշոմած նայուածքով Պըլթանի խաչեալներուն ժայռէ ոտքերը, եւ ատիկա արցունքն է աղօթողին ու տառապեալին, ու Տէր Վարդան, հոնդալով իրեն քաշկռտուող մայրերուն լճացած արցունքին մէջ միայն կը ցոլացնէր՝ չարչարանքէն մաշիլ սկըսած, աղօթքով աննիւթացող ու հոգեկան սրտազեղումներով օծուն դէմքը որ բոլորին կ՚ըսէր․

— Մահը կուգայ․ խաղաղութի՜ւն ամենեցուն։

* * *

Սուրիական անապատը աւելի քառմնելի է քան մեծ Արաբիոյ ամայութիւնները։ Արիւնոտած կարաւանները կոչկոճուելով կը քաշկռտուին կարմիր պատեխներու, սեպ ժայռերու վրայէն որոնք բոսոր են ու բեհեզ-

ներու մանիշակաթոյր բոսորէն սկսեալ կը ներկայացընեն բոլոր երանգաւորումները բաց ու մութ ծիրանիներուն՝ մինչեւ որդան կարմիրը։ Անապատներու անսահման տարածութեան վրայ ոսկի է սփռուած եւ կապոյտ երկինքի աստղազարդ կամարը բիւր բիւրեղներով լայն ջահի մը նման հանգչեր է ընդարձակ աւազին վրայ, ուր՝ ոսկի մշուշի մը մէջ կը պսպղան լռիկ հորիզոնները. Հին ատեն, երբ հայ մարդը, գալով Տիգրանակերտէն իր տափակ նաւակներուն վրայ կը սահէր Եփրատի տխուր հոսանքն ի վար մինչեւ Պաղտատ, այս անապատներու ոսկիին վրայ ցանցնուած պերողակները կը հաւաքէր. ինչպէս կ՚ընեն մեր օրերու Արաբները, իր նժոյգներուն ճակատը զարդարելու համար անոնց կապոյտ մանեակներով։ Այսօր՝ ի՜նչ չքեղութիւն, բայց ի՜նչ խիթալի ճակատագիր. հրաշալի բնութեան մէջ ուր երկինքն ու երկիրը փառքով կը փողփողան, կեանքը մէկ լայն ու համայնակուլ սուսեր է դարձեր բոլորին համար։

* * *

Քալէ... քալէ՛.... քալէ՛... ո՞ւր լսեր էր պատմութիւնը Թափառական տարաբախտին...։ Տէր Վարդան կը քալէ անապատին մէջ. այժմ, տարակոյսի օրերն անցեր էին ու ետեւը տողանցող խարխուլ կարաւանն ալ ցանցառեր էր։ Շատեր ինկած էին անսուաղութենէ, տանջանքներու տակ, վարակեալ նեխած անձրեւի ճահճային ջուրերէն, անհետանալով աւազներու շարունակ կազմուող եւ աւրուող տարածութեան վրայ, ուր գազանները կը մրցէին քամնելի մարդոց հետ բնաջնջումը փութացընելու համար։ Ամէն առաւօտ, այծի մորթերէ շինուած վրաններու շուրջ կը նշմարուէին դժխեմ հետքեր, թաթի նշաններն ընձառիւծներու որ գաղտագողի կուգային, գիշերները, երբ կարաւաններու հետեւող շուները դադրէին ոռնալէ, — լափելու համար խոշտանգուած թշուառներու կարմիր արիւնը որ կը լճանար աւազին վրայ, — ա՛յնքան բազմաթիւ էին բզքտուածներն ու ա՛յնքան խոր էին վէրքերը, որ, աւազն իսկ յագեցած էր արիւն քամելէ եւ ա՛լ չէր ուզեր խմել...։

Տէր Վարդանի հօտը այժմ կը բաղկանայ քանի մը կիներէ, քանի մը վտիտ ու մերկ տղաքներէ որ հիւանդ են, ու կը հիւծին։

Աւազը կը կլլէ ամէն ինչ, ու, անթիւ աւազակներու հետ որ դարանակալ չոքած են ամէն խոռոչի մէջ, ամէն ճամբու գլուխ, անհամար մարդասպաններուն հետ՝ որ կը կողոպտեն, ինչպէս կը կողոպտէին դարեր առաջ. Նաբուգոդոնոսորի Ասորեստան գերի տարած Եբրայեցիները, ոսկիի գնով անոնց ծախելով պտիկ մը ջուր. փշուր մը չոր հաց զոր այսօր հէգ մայրերը օրն ի բուն պիտի թաթխեն ջերմոտ ու ապականուած ջուրերու մէջ. որպէս զի մանուկները կարենան ծամել,— հնդացող մահուան անդուլ գործիքներուն, արիւնռուշտ բիրերով չէքէճէրուն հետ որ անդադար կը ցատկեն նոր հորիզոններէ վե՛ր, ահա՛ մռայլ ծիրերու վրայ կը կանգնին վտիտ ու սէգ դէմքեր ալ, չորցած, համակ ջիղ ու ոսկոր, ցնցոտիներ հագած Արաբներ որ կուգան, որսի հոտն առած գայլերու նման կուգան թերեւս վայրագ Բեդրայէն, կուգան հեռուներէն մնացորդներն այն Ամալեքացիներուն, որոնց դէմ Հրէայ մարգարէներն Եհովային գայրոյթը տեղացին.— բայց ասոնք անօթիներ են, աղքատ են ու կը գողնան,— կը գողնան չոքերու եւ ծածկոցի պատառներ որ դեռ կը պատսպարեն տրորուած անդամները մեր յիմարացած քոյրերուն, մեր անուշ մայրերուն, սակայն չեն սպաններ, ու իրենց զարհուրելի՛ դէմքերուն վրայ դեռ կը պահեն ստուերները ազնիւ ու քաղցր վեհութեան մը, զոր Հարուն-էլ-Ռաշիտի հոգին տարածած է անկախ ու մարտական մեծ Արաբիային վըրայ:

Դարեր հոլովուեր են ու անհետացող ցեղերու հետքին վրայ էական ոչինչ փոխուեր է անապատներու այ- յաւէրժական տեսարանին մէջ: Կեանքը նոյնն է ու կը հատնի դառն գալարումներով ամէն օր, ամէն վայրկեան, — ու վայրկեանները դարե՛ր են յամրաքայլ՝ մահուան սպասող, մահուան մտածումովն յա՛ր տանջուող մեզի նուիրական մարդկութեան մը այս խլեակներուն համար որ մեր արիւնէն են եւ մեր մարմնէն հարազատ մարմին:

* * *

Բաքքայէն Տէր-Զօր, ընդարձակ կաւէ եզերքներուն վրայ Եփրատի, որուն տղմոտ ջուրն իսկ արգիլուած է իրեն խմել եւ որ սակայն կը յորդի անմեղներու դիակ-

ներով,— գերի տարուած ժողովուրդը կը տարածէ իր թշուառութիւնը, ու Տէր Վարդան բոլորին հովիւն է: Այլեւս ան չի նմանիր նախկին հսկայ հաւատաւորին որ խաչը վերցուցած կ'առաջնորդէր Կիլիկիոյ լեռներուն ընդմէջէն: Ա՜լ Աստուած չկայ. ա՜լ խիղճ չկայ. ա՜լ գութ չկայ... ոչի՛նչ, ոչի՜նչ...:

Մարգարէ որ գժտած է իր Աստուծոյն հետ եւ նոր Երեմիա որ կը պոռայ Եհովայի երեսին.— Տէրը զիս խաբեց ու մարդիկ զիս խաբեցին,— ան կը շրջի վիրաններուն տակ, անապատին մէջ, բայց իր ձայնը որ գէթ հայութեան անունով պիտի խօսէր ու խրախուսէր՝ կը խեղդուի կոկորդին մէջ, ու չկա՛յ գոնէ արցունք որ վիշտը ցողէ:

Սա յաւէրժական աւա՛ղը... գէթ հող ըլլար ան, սեւ հողը զուլում տեսած հայրենի երկրին զոր կը պաշտենք՝ որովհետեւ ցեղին գերեզմանը եղաւ, զոր կը սիրենք՝ որովհետեւ մեր տառապանքը մշտնջենաւորեց,— սէրը կոյր է,— այո՛, գէթ հողն ըլլար սա Հայաստանի՝ որ անմատչելի ու ցուրտ լեռներուն մէջ չի կրցաւ ապնջարան ըլլալ խաղաղութիւն սիրող ժողովուրդին, բայց որուն համար — ինչպէս ամենագեղեցիկ սիրուհիի մը համար — ուզեցինք արիւնոտիլ՝ քանի որ չէինք կրնար առանց իրեն ապրիլ: Բայց այս աքսորավայրին աւազը ամէն ինչ անկայուն կը դարձնէ եւ կեանքը յարաշարժ թափառաշրջիկ մըն է անոր սմքող կուրծքին վրայ: Ոչ մէկ յիշատակ կը փթթի ամայութեան մէջ սուզուած մոքերու խորը՝ բայց եթէ կսկծոտ յիշատակները ըղձացուած բաներուն. ու Տէր Վարդան ի զո՜ւր իւրովի կը մրթմրթայ ողբերն ու երգերը Երեմիային, Եզեկիէլին, եւ գերութեան տարուած հրէաներուն որոնց լացը գետեզրի ուռիներն ունէր իրեն յուշարար եւ որոնց յոյսը մարգարէներու ըմբոստ երեւակայութենէն կը կայծկլտար: Բայց ինք որու երեւակայութիւնը կը չորչրկեն անուշ ջուրի զով ու ջինջ ակերը, ինք՝ որուն աչքերը կը կարօտին, Զէյթունի լեռներու ազատաշունչ տեսիլներուն, այլեւս յո՛յս չունի, ներշնչում չունի, եւ իր հոգին,— որ Դամասկոսի աւազուտ ու ճերմակ ճամբուն վրայ պիտի դառնար հաւատքին՝ եթէ անապատներու շէկ վերջալոյսներուն փաղփիւնին մէջ իրեն ալ պահ մը, վայրկեան մը ե-

րեւցած ըլլար գերագոյն սիրոյ մը գթոտ ճառագայթը,— ինչպէս ան երեւցաւ առաքեալներ քարկոծող Սօղոսին,— ինք՝ հոգեւին կը դառնայ կեանքին՝ յամառ մահուան մը երկարող ստուերներուն մէջ: Կարծես ամէն հոգեկանութիւն մեռած է իր մէջ, եւ, չարչարանքին տակ զոր կը տեսնէ ու կ'ապրի, անբնականօրէն պայծառ, անսահմանօրէն լայնցած եւ սուր իմացականութիւնը լեցուած է՝ միայն հարուստ, ճոխ, դալար ու հեշտաբոյր կեանքով, որուն նիւթական զգայութիւնը կը յափշտակէ, կը գրաւէ ու կը լեցնէ իր բացուած տեսողութեան լուսաւոր ծերպերն ու պատուհանները, իր զգայուն սրտին պաշտանքի խնկաւէտ զաւիթներն ու տաճարները:

Կեանքի զգացողութի՛ւնը, ո՛վ հեշտանքը կեանքին ազատ ու թարմ,— երբէք այնքան խիտօրէն, այնքան խուլ արբշիռով յափշտակած չէր՝ աղօթքով ու նուիրմամբ ինքնամփոփուած Տէր Վարդանի հեզ հոգին:

Մահը ոչինչ էր, կեանքը՝ ամէն ինչ. և սակայն, կեանքի ճշմարտութեան զգացումին հետ որ բնազդաբար արթընցած հաճոյքին տեսիլքովը կը դիւթէր իր էութիւնը,— մա՛հն էր որ կը ներկայանար իբր գերագոյն սփոփանքը, իբր նոր կեանքի մը սկզբնաւորութիւնը: Ան ատեն, Տէր Վարդան ցնցուեցաւ ու պրկուած շրթունքները պիտի արտասանէին մեծ անէծք մը, միակ ու գերագոյն ըմբոստութեան անէծքը, որու բոցը երկինք սաւառնած պիտի այրէր՝ ինչ որ ինք պաշտեր էր մանկութենէն ի վեր — բարի՛ Աստուած մը:

Յամրաբար, յուլօրէն Տէր Վարդան կը սուզէր աւազին մէջ, անհուն թմրութիւն մը կ'ընդարմացնէր անդամները· անէծքը խեղդուեցաւ այրող կոկորդին մէջ, ու իրիկուան հովերուն տակ որ յանկարծ անհունին ուժերովը խուժած կը մրրկէին այս հորիզոնները, Տէր Վարդան լսեց ձայն մը որ հեռուէն կուգար, շշուկ մը հեւդհեւէ բարձրացող որ Արաբական անապատներու զմուռսներուն խնկոտ շունչովը կը հասնէր իրեն ու կ'ըսէր·— Երուսաղէմ Ազատուա՛ծ:

Կարաւան մը որ Դամասկոսէն կուգար բերեր էր այս լուրը: Վայրկեանի մը մէջ Տէր-Զօրի անապատը ոգեւորուեցաւ· քաղքէն դուրս տարածուած անկենդան աւազակոյտները՝ որոնց մէջ թաղուած մահուան կ'սպասէին ա-

հաւոր ջարդէն ազատուող բեկորները, շարժեցան.— կարծես անտեսանելի հրեշտակ մը մէկդի գլորած էր գերեզմանաքարերը այս խաչուածներուն եւ բնութեան մէջ մեռած մարդն էր որ յարութիւն կ'առնէր։

Տէր Վարդան սթափեցաւ, իր մօտ, մայր մը՝ ի զուր չորցած ստինքը կը մատուցանէր մանուկի մը. քիչ մ'անդին, տղաքներ, կարկուտէն զարնուած ցորենի հասկերու նման գլուխնին կը կախէին։ Այրող բիբերուն մէջ անօրինակ հուր մը վառեցաւ որ դայրոյթ չէր կայծեր. հաւատքը, չարչարուած, մոռցուած հաւատքն էր որ կը զարթնուր.— Երուսաղէմ Ազատուա՛ծ։ Աչքերը, այդ հողմակոծ երկինքին տակ որ կը մթնէր, հազարաւոր ջահերու յուսատու լոյսերը վազեցին սփռել տառապեալներու բոյլերուն մէջ։ Ձայն մը լսուեցաւ որ կ'ըսէր.

— Որովհետեւ դուն կը մեռնէիր, ո՛վ հսկայ, ինչպէս կաղնին որ դիտապաստ կ'իյնայ հարուածին տակ,— կը կարծէի՞ր թէ բնութիւնը, որ իյնող կաղնիին տեղ կ'աճեցնէ նորեր,— այս տիեզերական սերմերու մայր բնութիւնը յոգնա՛ծ էր սերմանելէ...

Յամառօրէն, մղձաւանջներու յամառութեամբ այս խօսքերն հնչեցին Տէր Վարդանի ականջներուն մէջ. ի՞նչ գաղտնիք կար անոնց յայտնած խորհուրդին ծոցը. հայը պիտի ապրէ՞ր, հայը պիտի փրկուէ՞ր իբր Նոր Երուսաղէմ, եւ կայի՞ն լեռներէն ու անապատներէն անդին խաչակիրներ որոնց յաղթութեան աղաղակները պիտի լսէր։

Ձայնը որ կը յուսադրէր մեղեդի մ'եղաւ. երգեց անուշ օրօր մը, ու Տէր Վարդան, իր երազող ու նիրհող հոգիին մէջ՝ իսկ, այդ գիշեր գտաւ մխիթարող ձայնին խորունկ արձագանգները։

Երբ առտուն արթնցաւ, յոյսը դեռ կ'երգէր սրտին մէջ։ Հին օրերու ապրելու ուրախութիւնը չէր որ ա՛ն կ'երգէր, այլ իր երգը կը պանծացնէր խաչուող եւ յաւէրժապէս զոհուող ազգերուն երգը։

Տէր Վարդան նայեցաւ երկինքներուն որ շուտ կը լուսաւորուէին անապատին մէջ. արդէն արեւը բարձր էր եւ արագիլներ, որ աղուոր երկիրներէ կուգային, կը ճախրէին խմբերով ջինջ ու տաքուկ կապոյտին մէջ։ Տէր

Վարդան հաշուեց. գարուն էր, Մայիսի սկիզբները, ցուպը վերցուց ու նայեցաւ խաչելութեան.— այո՛, յարութեան մը լոյսն եկած էր. Թերեւս Զատիկն էր Հայոց: Երկաթ խաչելութիւնը քակեց ցուպին գլուխէն. ապահովաբար տխրելու սիրտ չունէր այդ օրը. ցուպը ձեռք առաւ, եւ խուսափելու համար զուլումի վայրերէն, սկսաւ քալել Եփրատի կակուղ կողքն ի վար: Հեռուն, ջուրին եզերքը կար խուրձ մը միայնակ ծառերու որոնց վրայ արագիլի բոյներ նշմարեց: Յանկարծ մտածում մը լուսաւորեց միտքը, ժպտեցաւ.— Եթէ հաւկիթներ գտնուէին այդ բոյներուն մէջ...: Իրա՛ւ ալ անոնցմէ մէկուն մէջ կար խոշոր, փայլուն հաւկիթ մը, արագիլի ծանր ու աղուոր հաւկիթ մը: Տէր Վարդան գուրգուրանքով վերցուց զայն. խնամքով պարուրեց կարմիր Թաշկինակին լայն ծալքերուն մէջ որոնք պահուած նշխարներուն ու օծուած մասերուն բուրումովն առլի էին դեռ, ու վերադարձաւ:

Նոյն տխրութիւնը ամէն տեղ. կիզիչ արեւմտակ ծծնտու մայրը, սպառած ինկեր էր գետին ու մանուկը կը ճչար, կցկտուր, հոնդալիր, բարակ տրտունջներով: Երեք չորս տարեկան փոքրեր՝ միշտ անսուաղ, կողք կողքի, չորցած եգիպտական մումեաններու ձեւով մնացեր էին հոն, խորունկ բիբերնին յառելով ամայութեան որ միշտ նոյնը կը մնար լոյսերու շքեղ պայծառութեան շնորհիւ անդադար փոխուելով հանդերձ:

Տէր Վարդան մեկուսացաւ այծի մորթէ ցած վրանին տակ: Դուրս բերաւ ճերմակ, խոշոր, հրաշալի հաւկիթը, գմելիով մը բացաւ, նիհարցած դաստակին վրայ, կապոյտ երակ մը, ուրկէ հոսող բարակ ու բոսոր արիւնը ծորեց արագիլի ձուին վրայ ու զայն ներկեց: Ո՛վ փառայեղ կարմիրը այդ արիւներանգ հաւկթին, զոր այժմ լացող մանուկը կը ջանար ժպտելով բռնել իր երկու փոքրիկ ու անոյժ ափերուն մէջ, շուրջն հաւաքած անապատին բոլոր մանուկները:

Տէր Վարդան նայեցաւ փոքրիկներուն, ու նայեցաւ ուռած դաստակին որ անընդհատ կ՚արիւնէր: Արիւնը կը հոսէր խոշոր ժայթքումներով, ու ինք կը ժպտէր տղոց, — ամոյն այլ գոհունակ ժպիտով մը որ կը նուաղէր.—

աչքերը կը ծանրանային: Երկայն մը պառկած աւազին վրայ, Թաւ յօնքերու տակ մրափող եւ խիտ ու երկար Թարթիչներուն ընդմէջէն քամուող իր աղու նայուածքը կը դիտէր այդ հաւկիթը, որուն բոսոր կարմիրը կը լայննար աչքին, կը տարածուէր, կը գրաւէր լայնածիր հորիզոնը բազմագունակ ժայռերուն եւ անպարագիծ տեսարաններուն: Ո՛չ Սինայի կրանիթէ ժայռերուն բեհեզազգեստ կարմիրը, ոչ անապատներու վերջալոյսին մանիշակագոյն բոսորը, ոչ փիւնիկեան բոլոր ծիրանիները երբէք հագած էին այս գերագոյն կարմիրը հայու արեամբ ներկուած հաւկիթին, որ արքայական յակինթի մը բոցէ փառքովը կը ճառագայթէր ամենուն վրայ, որ իր ծիրանի չուրջառը կը տարածէր երկինքներէն երկիր: Աչքեր կը յառէին անոր ու կը բռնուէին արբշիռ. սիրտեր կը յափշտակուէին անոր դիւթանքէն ու վայրկեան մը կ՚ապրէին զոհողութեան անմահութիւնը, մինչ մանուկները — որոնց սիրուն Թափուած էր այդ արիւնը — մանուկները որ ազգին յոյսն են, կը ժպտէին անոր, հայոց Զատկի այդ կարմիր հաւկիթին, որ ծնող նշանն էր անմահ յոյսին եւ յարութեան խորհուրդին:

Յամբօրէն խաղաղութեան մէջ կը մարէր Տէր Վարդան. ու աքսորեալ բանաստեղծ մը որ զայն կը դիտէր չուրջը խռնուողներու խումբին մէջ, կը կրկնէր իւրովի Սիւլլի Բրիւտոմի գեղեցիկ հարցումը որ աքանչացում մըն է.—

— Ո՞ր ցեղէն ես դուն, ո՛վ հսկայ, որ մինակ ու լռիկ կը հակիս դէպի մահ, եւ գիտես յամբօրէն մեռնի՛լ: . :

ՀՐԱՇՔԸ

Փոքր եւ այգեզարդ քաղաքին մէջ Նեղոկլիայի, հովասուն բարձունքի մը վրայ կանգնած էր Օհան Ոսկեբերանի նուիրական վանքը, որ, մարդոց ու դաշտերուն վրայ կը սփռէր անդաստանական օրհներգութեանց անուշաբոյր խունկը:

Եկեղեցական վաղեմի հայրերուն ամենէն իմաստախօսին ձօնուած այդ վանքին ստորոտը կը տարածուէին խաղողի այգեստանները, հայկական թաղերը, որոնց մէջէն՝ նրբաղէմ Նեղոկլիացիներ, իրենց խաղաղ օրերու վաստակներէն խլուելով քշուեր էին աքսորական:

Երկար ատենէ իվեր Ոսկեբարանի վանքին մէջ լռեր էր աղօթքի հրաւիրող կոչնակը որուն հրճուալիր հընչիւնին, այգեկութ ընողներու ժրաջան խումբերը քաղուելու պատրաստ հասուն ոսկոյզներուն մօտ աղօթքի կանգնած կը կազմէին Միլոյի Անժելիւսին բարեպաշտ զոյգերը:

Ոսկեբերան, այժմ, հայ մանուկներու բանտն էր:

Թուրք ոստիկանները պարպեր էին հայ տուներու չափահասներէն անոնց մէջ պահելով միայն փոքրիկները: Ամէն տան մէջ կը գտնուէին անօգ հայ մանկիկներ,— աղջիկ, մանչ, հարիւրաւորներ, զորս յետոյ հաւաքելով տարեր իրարու վրայ խոներ էին Ոսկեբերանու տաճարին մէջ:

Այս մանուկներուն մէջ կը գտնուէին աղջնակն ու մանչուկը, երկուորեակները Զ.... բարեկա՜միս՝ որուն գեղանի կինը, յափշտակուած Թուրքի մը կողմէն՝ մայրական հոգածութեան եւ սիրոյ գեղեցիկ ապացոյցներէն մէկը տուած էր աղէտներու շրջանին:

Սէրը՝ հանգոյն Թիւլէի արքային ծովը նետած ոսկի բաժակին՝ իր թարմ դիւթանքը կը պահէ՝ երբ թաղ-

ցուած է հոգիին խորն, որ ովկիանոսներէն աւելի ան-հուն է եւ գաղտնապահ :

Անիկա զգլխիչ բոյրն է զոր պէտք չէ հոտոտել՝ ան-կեղծ պահելու համար իր գեղեցկութիւնը : Սիրելը թուլ-չութիւն է եւ մօր մը սէրը՝ արբշիռ միանգամայն գութ — անզուսպ ու գերբնական ըղձանքն է կեանքի կոչելու եւ յարութեան արթնցնելու բոլոր այն զօրութիւնները, որ տառապանքին հանդուրժելով, կը յաղթեն մահուան սոսկումներուն :

Մայրը որուն անունն էր Արշալոյս, զինուած էր թա-գուն, այլ աննուաճելի կամեցողութեամբն այս կապ-տող, գթառատ, հոգածու եւ ստեղծագործող սէրին :

Խաղաղութեան օրերուն, անիկա կը նմանէր այն բա-րի եւ զուարթ, խորապէս ազնիւ ու կաթոգին նկարա-գիրներուն, որոնց գթութիւնն ամէն վայրկեան կը յորդի դէպի տառապեալը, որոնց հաւատքն յար պատրաստ է խանդավառուելու եւ որոնց ճիրաններն ու ատամները միշտ սուր են սակայն՝ բզքտելու եւ խածնելու երբ կը տեսնեն իրենց բարութիւնը ծաղրուած եւ իրենց սէրը ար-դար կաթի նման գետին թափուած :

Միանգամայն դիւրահաւան եւ աչքը բաց, հեզ եւ յարձակող, զուարթախոս եւ զգօն. օժտուած հին հայ կնկան գործնական ողջմտութեամբը զոր ոչինչ կարող էր չեղեցնել բնական իմաստութեան ոսկի շաւղէն, Ար-շալոյս կենդանի պատկերն էր այն Ոսկեմատն դիցուհի-ին, Անահիտի, որուն մաքրութեան, ժրաջան աշխատան-քի եւ իմաստուն տանտիկնութեան աւանդութիւնները դարերով օժտած են հայ կիները տոհմիկ առաքինու-թիւններով :

Աղէտի օրերուն սակայն, Արշալոյս պահ մը զրկուեր էր զրահուած հոգիի մը զօրութենէն. լախտի հսկայ հար-ուածը ջախջախեր էր իր մէջ եւ իր բոլորտիքը, բոլոր հաւատքները եւ բոլոր քաջութիւնները :

Ամուսինը որ բժիշկ էր, բանակ առեր ու զրկեր էին Էրզրումի ռազմաճակատը : Երիտասարդ էր ան. թերեւս պիտի տոկար, պիտի պրծէր գեհենէն : Ամբողջ ընտանի-քէն կը մնային զաւակները, իր սիրտը, իր հոգին, իր

կեանքէն փթթած երկու աղուոր շառաւիղներ, երկու նրբին բարունակներ զորս ալ չէին ուզեր իրեն վերադարձնել… ու գլխուն վերեւ կար սա՛ Թուրքը, երէկ լիովին անծանօթ, այսօր կեանքին տէրն, կեանքին որ վաճառքի առարկայ էր անոր ձեռքը:

Այն լպիրշ հարեմին մէջ ուր նետեր էին զինք՝ վարդի թաթերով թրքուհիներ կային որ իրենց նախանձոտ նայուածքներուն դաշոյնը կը խրէին փափուկ մսերուն մէջ, իրենց լեզուներուն թոյնը կը թափէին սրտին վրայ բացուած արիւնող վէրքին մէջ… եւ հարկ էր անոնց խայթը մեղմելու համար որ Թուրքը զինք անպատուեր հարեմին առջեւ իբրեւ ծառայ, իբրեւ բանուոր ստրուկ:

Տառապանքն հետզհետէ կ՚ընդարմացնէր զգայուն ջիղերը. կարծես այն ատեն քիչ կը տառապէր երբ տառապանքը ամենէն շատ զինք կ՚ողողէր. վիշտը որ կուրծքին վրայ բացուած վիհի մը պէս իրեն կը յառէր, այլեւս խորունկ կտտումներով չէր պրկեր մսանները. չարչարանքը, բարոյական տուայտանքը կոշկոճուող սէրին որ խօլական կը յորդի եւ չի դադրիր փոթորկել մինչեւ որ փշրուի ու մարմրի բաղխելով ապառաժներու և մահուան սարսափը՝ կը նմանէին հուրին որ ալ չ՚այրեր կիզուած մարմնի մը:

Այսպէս է խորունկ վշտին զգացողութիւնը.— մարդ յանկարծ կը դադրի ապրելէ, կը սուզի անտարբեր՝ կոյր ճախճախուտին մէջ, եւ ոչինչ կայ խրտուիլակի նման շարժող կեանքին մէջ որ կարենայ գոնէ մղձաւանջի մը զարթեցնող ցնցումը տալ սմքող գանկին:

Թիւլէի արքան, ի յիշատակ իր սիրուհիին որ մեռեր էր՝ ծովը նետեց ոսկի բաժակը որով ըմպած էր բոցավառ գինին, ու իր շրթունքները փառահարար արտասանեցին մէկ մաղթանք — որ բաժակը չի պղծուէր օտար բերաններէ: Արշալոյս, վաղեմի թագաւորին նման իր սիրականները կորսնցուցած, խորը թաղեր էր իր սէրը, որպէս զի ոչ ոք ապականէր անոր մաքրութիւնը. այդ սէրը՝ իր էութեան ալքերուն մէջ նետուած զերթ ջուրերու յատակը ձգուած բարակ թել մը, իր թրթռուն մազ-

նչսին շուրջ կը հաւաքէր շողշողուն բիւրեղներն հոգիին մէջ ցանցնուած բոլոր մայրական բնազդներուն եւ բոլոր սիրազեղ զգացումներուն

Օրերը, տաղտկալի սպասարկութեան մութ օրերը կ'անցնէին եւ Արշալոյս իր հոգեկան հայլիին յառած կ'ապրէր նոր Նարկիսի մը նման, իր մայրական սիրոյն մէջ գտնելով կնոջական գեղեցկութեան իրական պատկերը:

Իր Թշուառ մարմնին բիւրաւոր ծակտիքներէն, ներքին տագնապը երբ հառաչացեալ դուրս կը ծորէր, կը դառնար ցօղ, կը շողար՝ լուսաւոր մարգրիտներու նման Թաւշեայ ճերմակ մորթին վրայ որ հիւծած էր:

Համակ կեանքը լոկ սին շունչ մ'էր, երկար հառաչ մըն էր այժմ, որ հոնդալով կը մարէր ճարճատող կուրծքին բոցովառ հնոցին մէջ:

Թուրքը որ զինք գրաւեր էր՝ չար չէր· մէկն էր անոնցմէ որոնք ոճրին ահաւորութենէն սարսափահար, ամէն օր ու ամէն վայրկեան կ'սպասէին որ երկինքները բացուին ու Աստուծոյ կրակները տեղան իրենց ցեղին անօրէններուն վրայ:

— Զուլում է, կ'ըսէր, ճերմակ մօրուքը քերելով,— վերջը գէշ պիտի ըլլայ:

Անոր այս խօսքերը նախանձի հրդեհներ կը բոնկցընէին իր Թուրք կիներու աչքերուն մէջ:

Այդ ճաղապատ հարեմի ստուերներուն տակ ապրող կրքոտ կնիկները կ'ուզէին իրենց ատելութիւնը մրտող տաք երկաթներով խարանել հայուհիին փափուկ մարմնոյն վրայ· ոչինչ անոր մէջ կը յուզէր զիրենք եւ արցունքը զոր կը տեսնէին յորդառատ, վիշտը որ կը պըրկէր անոր տակաւին աղուոր դէմքին մասնները, սուգը զոր վսեմ Անտրոմաքի նման Արշալոյս կը կրէր ամուսնին ու զաւակներուն համար, կատաղութեան մոլուցքներով կը գիժացնէին այս Թրքուհիներուն ցամքած ուղեղները: Ասոնք ալ մայր էին· ասոնք ալ անշուշտ ունէին անասուններու բնազդական սէրը ձագերու· կին էին եւ եթէ գթութեան անուշ խունկը չէր վառեր իրենց սրտերու

կրակին վրայ, արդեօք գո՞ւրկ էին իրենց սեռին զգացումէն, որ կանացի շնորհներուն ամենէն տիրականն է եւ հմայքոտը: Իրենց հոգին խիստ էր եւ մուրով քաշուած բարակ յօնքերու տակ հրահրող անոնց սեւ աչքերուն մէջ գեհեն մը բացուած էր:

Էրիկմարդը, հարազատ ամուսինն այս Թրքուհիներուն, աշխարհք տեսած մարդ էր. անոր բնական իմաստութիւնը հոգւոյն մէջ բարութեան տեղ կը բռնէր: Հանդարտ խոհերէն վերջ, յանկարծական բռնութիւններ կ՚ունենար երբեմն եւ կ՚զգար կրակոտ ըմբոստութիւններ, որ, կաթսաներու մէջ բռնկող բոցերու նման շուտով կը մարէին:

Ինքն ալ տառապանքին գալարումը զգացած էր աղիքներուն մէջ. երկու կարիճ զաւակ տուած էր պատերազմին եւ աղօտ կերպով կ՚ըմբռնէր թէ ճակատագրով յար եւ նման էր այս տուայտող հայ կնկան:

Հայուհիին հանդէպ Թուրքը ոչ ատած էր մասնաւոր գութ, ոչ մղուած էր ողորմող համակրանքէ. Եթէ տառապանքը, սարսափն ու մահը մէկ հսկայ հարուածով փշրէին խեղճ Արշալոյսը, Թուրքին խիղճը խայթ չըպիտի զգար: Բայց այն հանապազօրեայ Գողգոթան ուրկէ Թշուառ հայ մայրը կը բարձրանար եւ տաղտկալի ճամբուն վրայ ոչինչ կը գտնէր որ բզքտուած ոտքերն օծէին ամոքիչ մխիթարութեան իւղովը. Թոյնը զոր փոքր չափերով, հանդարտօրէն Թուրք կիները կը պարպէին անոր խեղճ սրտին մէջ զոր իրենց իժի երկճիւղ լեզուն կը սրածէր. անմարդակերպ գազանութիւնն կին կոչուող կիներուն եւ խաչուող, վեհանձն ու սրտաճմլիկ անտարբերութիւնը այս օտարուհւոյն, իրեն պժգալի դարձուցած էին իր հարազատ կիները, իր մէջ բնազդական ողորմածութիւն մը արթնցնելով հայուհիին հանդէպ: Անմեղ ու անպաշտպան տկարութիւնը հայ կնոջ իր աչքին կը Թուէր վիմային զօրութիւն մը՝ որուն առջեւ կը փշրուէր ճչող ու խելագար կիներուն փրփրոտ բռնութիւնը: Տկարը տառապողը չէր. վշտի յաւէրժական կտտանքը ա՛լ դադրեր էր Արշալոյսին ցաւի սուր խիթեր

տալէ, անդադար խոցոտուելով սիրտը հազիւ էր անզգգայութեան զրահը:

Սակայն Թուրքին բոլոր լրիկ դայլոյթները, բոլոր յայտնի բողոքները իրեններուն դէմ, անոր թոյլ բայց յամառ կարեկցութիւնը, անզօր մնացեր էին Արշալոյսի ճակատագիրը փոխելու:

Անիկա կ'զգար թէ իր Թուրքի սրտին ամենափոքր տրոփիւնին, իր մէջ կ'արթննային ցեղին ոճրագործութեան բնազդները, ատելութիւնը, նախանձը: Կարծես՝ լրտեսող աչքեր կը թափանցէին հոգւոյն խորերը, կը պրպտէին անոր մթին ալքերը ոեւէ գութի համար որ պիտի յորդէր դէպի հայուհին, եւ կ'սպառնային զինքը մատնել իր կառավարութեան իբրեւ սեւ դաւաճան:

Իր կիներն, արդէն նշմարելով տկարութիւնը, ձեռքի տակէ լուր տուած էին ազգականներու որ վրան հսկեն եւ ուխտած էին հայուհին ենթարկել աւելի մաշեցնող զրկանքներու:

Արշալոյս՝ բանուած այս էգ գազաններու պատառող ճիրաններուն մէջ, խթանուած աղտոտ ու ծանր Փիզիքական աշխատանքներէ, այժմ զրկուած էր այն ցամաք հացէն ալ, որ իր սպառած մարմնին մէջ հազիւ կը պահպանէր չոր կմախք մը: Բայց իր մարտիրոսութիւնը ոչի՛նչ՝ եթէ չ'ըլլար կարօտը խլուած զաւակներուն, որոնց թարմ սէրը կ'ըղձար ըմբոշխնել: Զաւակներուն հասնելու համար ի գործ դրած բոլոր հնարքներն ի դերեւ ելեր էին՝ շնորհիւ Թուրք կիներու լրտեսող հսկողութեան: Լսեր էր թէ բոլոր հայ մանուկներն հաւաքեր էին Ոսկեբերանու Վանքին մէջ, եւ հոն, իր զաւակները գտնելու, իր սրտի հատորիկները սիրելու յոյսն էր որ իր էութեան մէջ վառ կը պահէր կեանքի տժգոյն ու պլպլուն ճրագը:

Օր մը, գիշեր ատեն՝ երբ բոլորը կը քնէին, Արշալոյս ճողոպրեցաւ Թուրքի տունէն եւ ուրուականի մը նման վազեց ճամբուն վրայ որ դէպի վանք կ'առաջնորդէր: Գիշերը աստեղազարդ էր եւ ծառերը՝ վանքի բլուրին ստորոտը շարժուն շուքերու նման կը թագցնէին իր

խուսափուկ ստուերը որ կը սարսռար լուսնկային թաւ–շեայ ցոլքերուն տակ: Իր խորունկցած բիբերը արհա–ւիրքով վտանգը կ'որոնէին մութին մէջ. վախը կը դողար նայուածքին մէջ եւ վերջապէս սիրելիները գտնելու յոյսը զինքը կը լեցնէր հերոսային զոհաբերութեան մը հուժկու ներշնչումով:

Առաւօտը հորիզոններուն վրայ ծիրանի շուրջառ մը կը սփռէր երբ Արշալոյս վանք հասաւ: Թուրք կին մը կարծեցին զինք եւ ոչ ոք արգելք եղաւ տաճարը մտնե–լուն: Կատարեալ ապահովութիւնը զոր Թուրքերը կը ցուցադրէին աշխարհի բոլոր ծակներուն կեանքին տէ–րերն ըլլալու մասին, հոս ալ աչքառու էր: Դուռները բաց էին: Ոսկեբերան, սրբավայր խնկեալ, գանելի գարշահոտութիւն մը կը բուրէր. հոն ուր սուրբերը կը հանգչէին յաւէրժական խորհուրդի տաճարներուն եւ մա–քուր գաւիթներուն մէջ, հոն ուր բարեպաշտներու դէմ–քերը կը ցօղուէին վարդի ջրով ու հոգիները կ'արբենային կնդրկացած օրհներգութեամբ,— հարիւրաւոր մանուկ–ներու խռնուած ժխորին վերեւ՝ մոլլային հերարձակ դէմքը կը բացուէր մութ շրջանակի մը մէջ ուր Տիրամօր լուսապսակուած պատկերը կար երբեմն, մայրութեան նուիրագործումը կար զոր վար էին առեր իր բարձուն–քէն, կոխկռտեր էին աղտի մէջ՝ ինչպէս կը կոխոտէին հայ մայրերն ու զաւակները որոնց համար երկինքի ար–ցունքը ցամքեր էր:

Այդ օրէն սկսեալ, Թուրք կնկան ծպտումին տակ Արշալոյս գնաց վանք եւ իր կապոյտ գոգնոցին մէջ թա–ղուցած՝ հաց տարաւ մանկիկներուն, տարաւ իր գութը, շռայլեց իր լոփկ սէրը:

Կառավարութիւնը մահուան պատիժով սպառնացած էր այն հայերուն որ հաց կը տանէին որբերուն այդ վան–քին մէջ: Արշալոյս քամահրեց սպառնալիքը եւ գնաց՝ երբ կրնար խուսափիլ Թուրքի տունէն, իր գոգնոցին նշխարները բաշխել վանքին մէջ վանդակուած մանկանց.

Գիտէր որ պիտի բռնուէր օր մը, գիտէր որ պիտի տանջուէր. ի՞նչ տանջանք կրնար աւելի մեծ ըլլալ քան

այն՝ զոր կապանքն ու բռնութիւնը կը հարկադրեն մօր մը գթութեան եւ սիրոյն վրայ:

Օր մըն ալ մատնուեցաւ: Առտու մը երբ կ՚շտապէր դէպի վանք՝ հացի տոպրակը թաղուցած. լրտեսներ դարանակալ եղան զինք բռնելու համար: Արշալոյս չէր գիտեր. կ՚երթար՝ աւելի զուարթ՝ վանքին մէկ մութ անկիւնը պահուըտիլ, հացն ու օրհնութիւնը բաշխել մանուկներու, որոնց մէջ դեռ չէր կրցած նշմարել իր սրտի հատորները: Բայց կ՚երթար՝ նոյն մտասեւեռումով, նոյն յոյսով: Տառապանքը եւ հոգածութիւնը, արեան կապէն աւելի հզօր կերպով իրարու կը զօդեն մայրերն ու մանուկները. սէրն ու խնամքը երբ կը շռայլուին փոքրիկներու վրայ, բոլոր կիներն ալ մայր եւ հարազատ ծնողէ մը աւելի մայր կը դառնան՝ հոգ չէ թէ արեամբ կապակցած չ՚ըլլան անոնք իրենց սիրոյն եւ հոգատարութեան առարկայ փոքր էակներուն:

Այդ գեղեցիկ մայրութեամբ լեցուած Արշալոյս կը քալէր. ան կ՚երթար ապահով եւ իր մտածումները ճախրանքն ունէին թռչունի մը որ կը յանդգնի խիզախել փոթորկոտ երկինքներու վրայ:

Հազիւ հասած վանքին պատնէշներն եզերող ծառերու պուրակին, պարտասած՝ ուզեց շունչ առնել քարի մը վրայ, թուփի մը տակ դրաւ հացի թանկագին ծրարը: Ժպտեցաւ՝ մտածելով այն ուրախութեան զոր քիչ վերջ փայլած պիտի տեսնէր որբերու երակուած դէմքերուն վրայ. իր մտածումները կ՚ոստոստէին ու մտքին կը ներկայանային հին երջանիկ օրերը. կը տեսնէր զաւակներուն խնդիրը, կը լսէր անոնց հրճուալից աղաղակները. կը թաղուէր՝ ինչպէս արտոյտ մը ծաղիկներով ու թարմ խոտերով առատ ընդարձակ դաշտի մը մէջ՝ իր ընտանեկան յիշատակներուն ծոցը եւ չէր իմանար վտանգին ոտնաձայնը: Բայց ահա՛ դարանակալ եղողները իր առջեւ կը կտրեն ողորմութեան ճամբան: Անոնք կ՚արթընցնեն զինք պատրալից երազներէն:

— Է՛լ, ճա՛մը,— կը լսուի խռպոտ ձայնը ժանտարմային որ մազերէն քաշելով ոտքի կը հանէ զինք:

— Ո՞ւր է տոպրակդ, հացի՛ տոպրակդ, կը հարցնէ ուրիշ դիւային ձայն մը: Եւ մինչ Արշալոյս՝ հազիւ ապ-

չանքէն զարթնած կը պատրաստուի Թուփին տակէն դուրս քաշել հացի տոպրակը, ոստիկանը զայն մէկդի կը հրէ բրտօրէն եւ կը խլէ տոպրակը։ Կը բանայ զայն, հաց չըկայ հոն, ածուխ կայ. սեւ, փխրուն, փայլուն ածուխ՝ որ կը զարմացնէ Արշալոյսը եւ կը շփոթեցնէ ոստիկանները։

Հայհոյանք մը, զայրոյթի մռլտուքներ.

— Ո՞ւր են հացերը, կը պոռան հայուհիին։

Արշալոյս ինքն ալ չգիտեր։ Ոստիկանները կը թողուն զինք հոն եւ կը մեկնին սպառնալիքներով։ Ցայտնի հրաշքին առջեւ Արշալոյս կը յուզուի. իր հոգին կը յորդի աղօթքով. մահէն չէր որ կը վախնար, այլ իր զաւակներուն, վանքի որբերուն անուշ մխիթարութիւնը կորսնցնելու տանջող մտածումէն։

Ածուխի տոպրակը կը վերցնէ եւ կը պատրաստուի տուն դառնալ երբ տերեւները կը շարժին. Ծառի մը ետեւէն յառաջ կուգայ դէմք մը զոր կը ճանչնար, դէմք մը որ լուռ էր գոհունակութեան ժպիտով մը։ Իր Թուրք էրիկն էր ան։ Արշալոյս կ՚ըմբռնէ. հացի տոպրակը հոն էր ու Թուրքը զայն իրեն կը կարկառէր մեղմօրէն ըսելով.

— Վանքի որբերուն տա՛ր։

ԱՆՄԱՏՉԵԼԻՆ

Կախարդիչ հանճարով օժտուած գուշակ բանաստեղծ մը, անմատչելի գեղեցկութեան խորհրդանշան ըլլալու համար ստեղծեց աղուոր հուրի մը, որու անունն էր Լօրըլա:

Անիկա նստած էր, փրփրոտ ծովերու ալիքներէն կոծուած պառեխաւոր ժայռի մը կատարին վրայ, եւ իր գեղեցկութիւնը հեռուէն կը հրապուրէր աշխարհի զօրաւորագոյնները:

Լօրըլա կը ժպտէր հեգնոտ քմահաճոյքովը կամշոտ յաւէրժահարսին՝ որ գիտէր, թէ ծովը պիտի կլլէ իրեն մօտեցող յանդուգնները, եւ ժայռն որուն անմատչելի բարձունքէն կը ցոլար իր չքնաղ պատկերը, պիտի փշրէ զինքն ըղձացողներու դիւրաթեք նաւակները:

Օտար բանաստեղծին այս սխրալի դիցուհին այլափոխուած տեսայ այն հայ աղջկան, որուն պատմութիւնը ստորեւ կ՚արձանագրեմ հաւատարմութեամբ:

Տեղահանութեան առաջին լուրերուն, Սասունցիք բարձրացեր էին իրենց լեռնային ապաստաններն ու կը պատրաստուէին կռուիլ՝ ինչպէս միշտ, բնազդական կատաղութեամբ մը, զոր դարերէ ի վեր իրենց ներշնչած էր իրենց ընտանիքներուն պատուախնդրութիւնը եւ իրենց օճախներուն անբռնաբարելիութեան արդար զգացումը:

Այս լեռնորդիներուն մէջ կը գտնուէր Մանօ, — աղջիկը գեղջին վարժապետին, որ երկար տարիներ առաջ, չես գիտեր որ կողմերէն, եկեր հաստատուեր էր Սասնոյ տեղական դպրոցին մէջ:

Վարժապետը, զոր Րաֆֆիի յեղափոխական հերոսներէն մէկուն մարմնացումը պիտի կարծէիր, մէկն էր այն նրբաճաշակ էակներէն, որ խուսափելով քաղաքնե-

րու մէջ համբաւի եւ յաջողութեան հետամուտ տենդոտ կեանքէն որ քաղաքակրթութեան նշան կը սեպուի,— պարզ, ժուժկալ ու գեղեցիկ հանդարտութեան մը հեշտանքներուն մէջ ուզած էր գտնել իր կեանքին երջանկութիւնը,— որովհետեւ իր հոգին, որոնելով կեանքի մէջ մարդուն նպատակը, զայն նկատած էր երջանկութիւնը եւ ծարաւի էր անոր՝ աւելի քան հարստութեան, յաջողութեան եւ մեծութեան:

Ճանչցած ըլլալով ունայնութիւնը զարգացման եւ նիւթական յառաջդիմութեան, որոնց ետեւէն արշաւելով մարդիկ ինքզինքնին կ՚սպառէին՝ քաղաքակրթութեան անունով կուտակելով բարիքներ զորս անկարող էին ըմբոշխնելու,— զգացած ըլլալով յիմարութիւնը մեքենաներու արագութեամբ շնչասպառ համբաւի վազելուն, — վարժապետը մեկուսացեր էր այս լեռնային միջավայրին մէջ, Եպիկուրեան իմաստասիրութեան մը լուսամիտ ազատութեամբն հետապնդելու համար խաղաղ հաճոյքներ, որոնց գլխաւոր աղբիւրներն էին աղուոր գիրքերը, Մանօն՝ մէկ հատիկ աղջիկը եւ գեղին մանուկները, որոնք իրենց նայուածքէն բղխող հեշտալիր անմեղութեամբ ու սրտի գեղուն ուրախութիւնով ծուփանքի զով ակերուն նման իր մէջ կը ծորէին յաւէրժական երիտասարդութիւն մը:

Այս տեսակ խաղաղաւէտ ու իմաստուն հօր մը ձեռքին տակ մեծցեր էր Մանօն: Այժմ, գեղեցիկ էր ան, նրբակազմ, շնորհապերճ հասակովն, երկայն, հոծ ու սեւ մազերովն որոնց ծփուն հունձքին մէջ արեւի ճառագայթները մռայլ բոցեր կը վառէին: Ունէր քաղքենի ճերմակ դէմք մը որ կլիմային խստութեանց տակ Հընդկաստանի մարգրիտներուն եփուն վարդագոյնը կը ցոյացնէր իր թափանցիկ մորթին թաւշեայ անուշութենէն: Եւ թուշերուն փափկութեան վրայ՝ սեւ յօնքերու աղուոր քաշուած աղեղին տակ՝ խոշոր մութ կապոյտ աչքեր կը սփռէին իրենց առատ լոյսերը:

Հազիւ քսան տարեկան էր Մանօ եւ գեղին բոլոր կորիճները կարգաւ զինք ըղձացեր էին: Անոր գեղեցկութիւնը իրենց էութեան անմշակ յոյզերուն մէջ բռնկցուցեր էր սիրոյ հրդեհներ որ զիրենք կը լափէին գաղտնի

հրայրքներով։ Սակայն Մանօ կ՚զգար թէ ինք կը պատկանէր տարբեր մարդկութեան մը եւ հաւատալով որ սէրը դէմք մ՚ունէր այլապէս թովիչ ու արբշռալիր՝ քան ինչ որ իրեն ցոյց կուտային այդ գեղջուկ կորիճները,— ան կը մնար անմատչելի։ Այնքան մօտիկ ու ընտանի ամենուն՝ որոնց աղօթքի ջերմութիւնն ու արցունքին ցօղը կ՚ընդունէր իր փթթող սէրին թաղուն տունկին վրայ,— Մանօ բոլորին կը նետէր իր հեշտալի ժպիտներուն վարդը, որպէս զի ոչ ոք դժբախտանար անմատչելի սիրոյն զրկանքէն, եւ ամէնն ալ ըմբոշխնէին իր անկեղծ ու ջերմ համակրութեան խնկաւէտ բուրումը։

Մանօ կը նմանէր այն չքնաղ ծաղիկներուն որոնց արգիլուած է ձեռք դպցնել երբ թոյլատրուած է հեռուէն հոտոտել։

Անմատչելին սակայն խորապէս նուիրուող աղջիկ մըն էր եւ կորիճ աղջիկ մը։ Նման հին օրերու ազնուական օրիորդներուն, որոնց քաջութեան եւ մաքրութեան աւանդութիւնը պահուած է մեր լեռներու անպաճոյճ եւ հարազատ աղջիկներուն մէջ, Մանօ կը հագնէր տղամարդու շորեր. կը նստէր նժոյգ ձի ու կը խիզախէր որսի եւ կռուի՝ լեռներէն վեր, անտառներէն անդին՝ մինչեւ խորաթափանց թաւուտները Սասունի ձորերուն ու կիրճերուն։

Իր անունը խորհրդանշան մ՚էր որ կրակէ լեզու կը դնէր հայրենասէր երիտասարդներու օծուած բերնին մէջ եւ իր գեղանի պատկերը, թռչող լուսածածան դրօշակ մըն էր՝ որուն կը հետեւէին լեռնորդիները դէպի ազատութիւն եւ դէպի յաղթանակ։

Իբրեւ ըմբոստութեան խրոխտ դրօշակ ալ Մանօյի պատկերը վեր թռած էր՝ տեղահանութեան եւ ջարդի առաջին գործին համակ Սասունը առաջնորդելու դէպի սրբազան լեռը։

Մանօ, բարձրաբերձ ժայռերու կատարին վրայ գերագոյն անմատչելին էր դարձած յարձակող քիւրտերուն համար ալ, առաջին վայրկեանէն։

Եւ իր հայրը,— որ խաղաղութեան մէջ սնուցած էր,

երազներուն հետ, անոր հայրենասիրութիւնը, տեսնելով իր ջուլթեան մէջ երկար ատեն զսպուած յեղափոխական բռնութիւններուն եւ ցեղային ազնիւ բնազդներուն այս դիւթական մարմնացումը որ Մանօն էր, աս հեղ կ'զգար գերազանցօրէն, թէ լաւագոյն իմաստասիրութիւնը մարդ էակին խօլական նուիրումն է կեանքի ազատ խոյանքներուն, որ շարժումէ շարժում, սարսուռէ սարսուռ եւ գործունէութենէ գործունէութիւն մարդը կը մղեն շարունակ ստեղծելու եւ անդադար կատարելագործուելու՝ հոգ չէ թէ ան իր ուժերն սպառէր յեղափոխութեամբ ու մեռնէր՝ տառապանքի ու վաստակի տակ, զարգացման համար, երջանիկ կեանքի համար, եւ ազատութեան համար:

Եւ ասիկա կեանքի ու ազատութեան սիրոյն մղուած կռիւն էր ահա: Անոր մէջ, Մանօյի կողքին՝ գիւղ մը հայութեան հետ որ արծիւի սուր կտինչներովը կը սարսափեցնէր յարձակողներու խուժանը մինչ իր հզօրապէ-բաբախող թեւերը կը մրրկէին հովասուն բարձունքները, — վարժապետն ինք ալ կը կռուէր, կը խրախուսէր, կը յարձակէր, կը մռնչէր հարիւր առիւծներու բամբ ձայներովը, մինչ Մանօ, իբրեւ նոր Ժան Տարք, վերանորոգուող դիմադրութիւններու կը քաջալերէր՝ իր սէրէն եւ հաւատքէն խանդավառուած լեռնորդիները:

Քանի՜ ահարկու օրեր քիւրտերու թոհուբոհուած բանակները փշրուեր էին խարակներուն դէմ: Սասունը ահ մ'եղեր էր եւ սարսափ էր տարածեր: Մարդիկ չէին՝ որ հոն ամպերուն մէջ կը փոթորկէին, այլ լեռն էր որ վաղեմի Սինային նման կրակէ ամպեր կը թաւալէր եւ իր մխացող կողերէն կը տեղար գիկզակող շանթերն որ կը սրածէին ու կը խանձէին:

Եւ Մանօն հոն էր. անմատչելին մօտն էր անոնց որ կ'իյնային՝ իր գգուող գթութեան բալասանն ընդունելով կարմիր վէրքերու վրայ: Անիկա այլեւս անմատչելի չէր իր հերոսներուն. իր կեանքին մէջ մտած էր մեծ սէրն՝ որուն անմահ ու պաշտելի դէմքը կը տեսնէր ամէն զոհուող քաջի երեսին վրայ, եւ Մանօ կը թռչէր Յաղթանակի թեւաւոր Փեկասին վրայ իր հոգիին արբշիռ վառօդի կապոյտ ծուխով խնկելու համար կռուողներուն վրայ:

Իր անունը աղօթք մըն էր այժմ մեռնողներու շըրթունքին վրայ. անոնց վերջին մրմունջները զինք կը կանչէին իբրեւ մայր, իբրեւ քոյր եւ իբրեւ անզուգական սիրուհի: Անոնց լուռ բերանը մարտիրոսութեան հպարտութիւնը կ'ստանար Մանոյի սրբացնող ըղձանքներէն, եւ, գերագոյն անձնուիրութեանը մէջ, անմաչելին իր հերոսներու մարող շունչը կ'օծէր, հոգեվարքի պահուն, մխոռնուած համբոյրով մը որուն սարսռալիր ճաշակին մէջ Սէրն ու Մահը կը զուգուէին,— ա՛յնքա՛ն անխիթական սիրոյ զգայութիւնը կը նմանէր մահուան արբեցնող երանութեան:

Բայց մարմնաւոր բնութիւնը աւելի տիրական էր քան սէրն ու գութը: Հայերն այլեւս չէին կրցեր դարանակալ ըլլալ մութ կիրճերուն ու թփուտ ածաններուն մէջ՝ յարձակումով քիւրտերէն պաշար յափշտակելու համար: Ոչ հաց մնացեր էր եւ ոչ ալ աղ որ ճաշակելի ընծայէր ոչխարի անհամ միսն ու լեռներու դալար խոտը՝ զոր մարդիկ սկսեր էին ուտել: Անսուաղ բազուկներ ա՛լ չէին կրնար հրացանները բռնել: Թշնամին անօթութիւնն էր որ կը սողոսկէր մարտնչողներու ներսիդին ու կը փորէր անոնց սիրտը, կը հատցնէր անոնց հոգին, կը պարպէր, կը ճմլէր ու կը դալարէր անոնց աղիքները:

Հերոսները, քարերուն դէմ ջախջախելով իրենց դատարկ հրացաններն, կը կռուէին դաշոյնով, մանգաղներով, տապարներով ու քարերով — դարվար գլտորելով ժայռի մեծադղորդ զանգուածներ, որոնք աւա՛ղ, չէին զօրեր մեծ թնդանօթներուն դէմ: Այն ատեն, յուսահատութիւնը կը բռնէր սրտերն, ու, զաւակնին դրկած կատարներէն գահավիժող մայրերու քով կը կանգնէին հերոսուհիներ, նոր Զարմանդուխտներ, որ իրենց դաշոյնը կը մխէին յարձակողներու կոկորդն ի վար՝ կատաղաբար եւ մոլեգին գոհունակութեան մռնչիւններով:

Վարը, լերան ստորոտը քիւրտերու վայնասունն կը փրփրէր, կը յորդէր ու կը փշրուէր անդադար բաղխելով Սասունցիներու վերջին դիմադրութեան: Ու Մանոյի հասակն անոնց կ'երեւար, Անդոքի գագաթին վրայ, կրակներուն մէջ, իբրեւ վառող Մորենին, որուն ընդմէջէն Հայրենիքի ձայնը, բազմաց ձայնը՝ ձայն Աս–

տուծոյ՝ ատելութեան պատգամը կը խօսէր այս բոլոր թշնամիներուն դէմ: Լեռներու իշխանուհիի մը խրոխտութեամբ, այծեամի արագընթաց սրունքներով, անիկա կը ցատկէր ժայռէ ժայռ, լեռնէ լեռ՝ մինչեւ հսկայ բարձունքները Սասունի լեռնաշղթային կեդրոնական զանգուածին, ուր վերջին ապաստանը պիտի ըլլար հայ մարտիկներուն:

Հոն ալ շաբաթ մ'անընդհատ կռուեր էին ու սպառեր էին, եւ ահա կը պատրաստուէին վճռական պատերազմի մը երբ պահակներն ազդարարելով թշնամին, մօտեցողներու առջեւէն նշմարեր էին ճերմակ դրօշ մը՝ նշան հաշտութեան: Ու Մանօ տեսեր էր Ջիլանի Շէյխը որ այդ նշանը բռնած կը պոռար վարէն.—

— Ձեր կեանքերն ազատ՝ եթէ մեզի յանձնէք վարժապետին աղջիկը՝ Մանօն:

— Մա՞նօ, Մանօ՛ ջան, մեր աչքերուն լոյս, մենք կը մեռնինք ու քեզ չենք յանձներ,— ուխտեր էին հայերը եւ պայքարը շարունակուեր էր աւելի դառն ու աւելի յուսահատ:

Սակայն Մանօ, Ջիլանի Շէյխին հրաւէրէն վերջ, այլեւս չէր երեւար այնքան զուարթ կռիւի մէջ ինչքան կը թուէր երբեմն: Իր երկնային աչքերուն մէջ, մեծ սիրուհիի պատկերին տեղ հետզհետէ կը նկարուէր խաչելութիւնը մը, որուն վրայ, ստուերոտ քօղի մը տակ, զոհ մը կար տարածուած եւ սակայն ինքն էր՝ դեռ մատղաշ եւ հերոսային:

— Մանօ, կ'ըսէր ներքին ձայն մը, քու զոհողութիւնդ ապարդիւն պիտի ըլլայ. գազանները պիտի տանին քեզ, եւ անոնք դարձեալ պիտի ջարդեն մարտիկներդ ինչպէս միշտ ըրեր են այս խաբող շները:

Բայց Մանօ չէր համոզուեր. իր մէջ Անմատչելին նորէն կ'արթննար իր զօրութեան հրաշագործ կարողութիւններուն հաւատքովն ասլի ե. կը յուսար կրկին յաղթել, դարձեալ գերել, և առանց տկարանալու միշտ մնալ՝ գեղեցկութեան եւ պատիւի անհասանելի վսեմութեան վրայ, իբրեւ նոր Լօրըլա:

Երբ քանի մ'օրեր վերջ լեռան կողքին երեւցեր էր Ջիլանի քիւրտ Շէյխը ազատութիւն խոստանալու կռուողներուն եւ Մանօն պահանջելու,— արդէն իսկ Անդոքի

զանգուածին մէջ տեղի ունեցեր էր մէկն այն դիւցազնական պատերազմներէն որոնք յաւէրժական փառքը կը կազմեն լեռնաբնակ հայերուն:

Յարձակողները որոնց միացեր էին, Մշոյ դաշտն աւերելէ վերջ, Քիազիմ պէյի կանոնաւորները, քանի մը կողմերէ պաշարեր էին մեծ լեռն ու գրաւելով Սասունի կիրճերն ու հովիտները, արիւնոտ, զրկախառն բախումի մը մէջ ետ մղուեր էին խառնիճաղանճ ու շփոթ:

Այս յարձակման ընթացքին, թնդանօթի ռումբ մը պայթելով հայ բանակին մէջ, սպաններ էր վարժապետը Մանօյի հայրն, ու խումբին երկու արիագոյն հերոսները·

Մանօ, անդարմանելի կորուստին վրայ սկսեր էր աւելի քան երբէք մտածել՝ թէ հարկ էր ժամանակ շահիլ եւ գէթ ատենի մը համար ազատել սովալլուկ հայերն, որ մահը կը ծաղրէին յուսահատութեան կատաղութեամբը:

Հարկ էր հաց ճարել ու հնարամտիլ հեղ մըն ալ, գէթ անգամ մ՚ալ թշնամիին տալ մէկն այն շլմորեցնող հարուածներէն որոնցմէ շատ ուշ կ՚սթափէր ան:

Եւ սակայն, կը մտածէր Մանօ, ա՛լ ի՞նչ կրնար նուիրել կորիճներուն իր կեանքէն աւելի չքնաղ, եւ աւելի թանկագին իր սէրէն զոր անխնայ, առատօրէն ու շռայլաբար կը զեղուր անոնց սրտերուն մէջ, արդար բուլի նման անոնց մէջ վառ պահելով պայքարի հուրը, անոնց մէջ վերանորոգելով վէրքերէն հոսող արիւնը: Եւ արդեօք իրմէն կը պահանջուէ՞ր որ նուիրման արբշիռէն տարուած, իր գիրգ ու փայլուն մարմինն ալ անբռնաբարելի ու անաղարտ կուսական պատիւին հետ յանձնէր թշնամի սրիկաներուն, որպէս զի պահ մը կասեցնէր անոնց մոլեգնութիւնը:

Յաւիտենական հանելուկն էր աս եւ Մանօ յաւիտենական կինն էր որ զայն կ՚ուզէր լուծել հնազանդելով իր սրտին անթափանցելի եւ ճշմարիտ բնազդներուն:

Այնպէս որ, երբ Ջիլանի անարգ Շէյխը նորէն մօտեցաւ այդ առտուն իր ողջակիզումը պահանջելու, Մանօ անխախտելիօրէն վճռած էր յանձնուիլ՝ իր կորիճներուն մահանալէն առաջ: Ի՞նչ ծրագրեցին անոնք այդ յուսահատ բաժանման ատեն եւ ի՛նչպէս իրենց արի հոգին չի

զգաց ամլութիւնն այնքան աստուածային զոհաբերութեան մ'ու անհաւասար պայքարի մը՝ երբ ծովածաւալ ոճիրը կարմիր կատաղիքներու նման անսանձ արձակուած էր տիեզերքի վրայ եւ չարիքին յաղթական ծիծաղը լայնօրէն անբարտաւան անհոգութեամբ կը բացուէր դժոխային կրակներու եւ ծուխերու մէջ գալարուող դիւցազնութեանց վրայ....:

Ջիլանի քիւրտ Շէյխը հարեւան ցեղապետ մըն էր Սասունի մօտակայ գիւղերէն եւ նշանաւոր էր իր հայատեաց զգացումներով: Երկար ատենէ ի վեր աչք տընկած Մանոյի վրայ, անգամ մը՝ զայն առանձին գտնելով ջուրի մը եզերքը, փորձեր էր առեւանգել, բայց քաջ Մանօն, իր մէջքի դանակը մխած էր մարդուն կողն իվար:

Շէյխն աղէկցեր էր վէրքէն, սակայն պարտութեան դառնութիւնը պահեր էր կսկծալի յիշողութեամբ: Այնպէս որ, Մանոյի յանձնուելէն անմիջապէս վերջ, մասնաւոր գոհունակութեամբ էր որ հրամայեր էր յարձակումը շարունակել, եւ հակառակ ուխտին ու տուած խոստման գրաւել Անդոքի զանգուածը:

Բայց երբ քիւրտերու եւ Թուրք կանոնաւորներու ահագին բանակը արիւնշաղախ ժայռերէն վեր մագլցեր էր, լերան կատարին վրայ գտնուեր էին առաւելապէս կիներու, մանուկներու եւ ծերերու անթաղ մարմինները:

Հոն՝ քստմնելի լռութեան մը ծանրութիւնը ա՛լ աւելի ճնշիչ կը թուէր չորցող արեան կծու հոտէն՝ որ լեցուցած էր տաք մթնոլորտը· խոնաւ զոլորշիներ կը ծաւալէին լեռներու կատարներուն վրայ սփռուած գաճաճ ու խիտ թաւուտքներու ստուերոտ ծոցէն:

Անդոքի զանգուածին ամայութեան մէջ որ դեռ քիչ առաջ հրաբուխ մ'էր բոցավառ եւ ահագնագոռգ, հրակայ ժայռերու խորունկ պատռուածքները, մութ վիհերու յատակները որ գլխու պտոյտ կուտային սեպ բարձունքներէն վար նայողին,— սահանքներու երկայնքին բացուած խոնաւ անձաւներն ու նեղ կիրճերը, թաքստոցներն ու քարի խոռոչները միայն կը պահէին գաղտնիքն իրենց ալքերուն մէջ ապաստանող կորիճներուն, որ ուխտեր էին Մանօն փրկել եւ վրէժխնդիր ըլլալ, ու կ'սպասէին մութին:

Հազիւ, վերջալոյսին հետ դարվար իջեր էին վերջին սլքտացող քիւրտերն, երբ անծանօթ Թուփի մը տակէն լսուեցաւ սարեակի սուլում մը որուն պատասխանեցին ուրիշներ: Խոր ծերպերէն, անգտանելի ապաստաններէն պահ մը վերջ վեր կը ցատկէին բազմաթիւ տղամարդիկ որոնց ջերմոտ աչքերը մութին մէջ ջահեր էին կատաղութեամբ վառուած: Անոնք հաւաքուեցան պահ մը, ու փոքր խումբերու բաժնուած, սկսան լեռնէն իջնել Զիլանի Շէյխին բանակ դրած ուղղութեամբը:

Երբ Հասան Սասուն, ուր Շէյխը օթեւաներ էր այդ գիշեր, ամենուրեք կողոպուտի եւ արիւնոտ խրախճանքներու եռուզեռին մէջ կը գտնուէին քիւրտերը, ճարճատող խարոյկներու եւ ծխոտ բոցերու շուրջ պարելով թմբուկներու միօրինակ եղանակներուն չեչտերովն. անոնց խառնուեցան քանի մը հայեր՝ իրենց քիւրտի տարազներուն մէջ անճանաչելի:

Ուրախութեան աղաղակները կը բարձրանային բոլոր ճամբաներէն եւ զուարթ կերուխումներու խառնակութեան մէջ, քիւրտերու նիհար եւ չոր, կաշմրուուն ու տգեղ դէմքերուն քով գետին փռուած էին լպիրշ ու Թոյլ, հաճոյամոլ եւ ծոյլ մարմինները Թուրքերուն:

Հայերու խումբը, ցրուած, զգոյշ քայլերով մօտեցաւ գինուորներու բոլորակի մը ուր աւելի լուրջ խօսակցութեան մը բռնուած էին:

— Ո՞ւր էր Մանօն — հայ աղջիկը զոր Շէյխը վերցուցեր էր լեռնէն: Զինուորները անհոգութեամբ ցոյց տուին առանձին տուն մը, ուր Շէյխն ու իր Թուրք բարեկամները կերեխում կ'ընէին մինչ դրան առջեւ պայ՝առ կրակ մը կը բռնկէր իր ճարճատիւնը խառնելով քրդական տխուր եւ միանուագ եղանակներուն:

Հայերը լռիկ մօտեցան այդ տունին:

Հետզհետէ խարոյկները կը մարէին ու ժխորը կը հանդարտէր տարածուող մութին մէջ, եւ մարդիկ, յագեցած՝ գետինները փռուած կ'սկսէին խորդալ:

Ցանկարծ, լուսնկան որ երբեմն այդ խաղաղ հովտին մէջ երիտասարդ սիրոյ վկան եղած էր, ամպէ մը դուրս գալով լուսաւորեց ամբոխ մը որ անշշուկ հաւաքուած էր Շէյխին տան բոլորտիքը:

Այդ տանը մէջ մինչեւ ինքնամոռացում արբեցութե-

նէն տարուած Զիլանի Շէյխին շուրջ բոլորուած Քիւրտերու եւ Թուրք պաշտօնեաներու մէջտեղ աղջիկ մը կը պարէր խօլական գնացքով եւ իր վայրագ ժպիտներուն արբշիռը կը հեղուր, հին գինիի նման, զինք դիտողներու լայն բացուած բիբերուն մէջ: Անոնք՝ հաճոյքի դիւթութենէն կապտեալ պարուհիէն կը պահանջէին աւելի հըրապոյր զոր մէկզմէկէ յափշտակելու համար իրարու դէմ բռնութեան կը պատրաստուէին, ակռայ կը սրէին: Վայրկեան մը պարուհին կանգ առաւ. Ջերմավառ աչքերը կը փայլէին շանթերու զարմանալի լոյսովը որուն շողերը սուիններու ճերմակ ծայրերուն նման կարծես պատերուն դէմ գամեր անշարժ պահեր էին զինք դիտողները: Այդ կեցուածքին մէջ անիկա անգամ մըն ալ կը յայտնուէր իբրեւ անմատչելի գեղեցկութիւն եւ իբրեւ յաղթական դիւթանք: Բայց դիւթութիւնը, այժմ, Մանօյի մէջ կախարդութիւն էր եւ իր շնորհներն ու ժպիտները շղթաներ էին որոնցմով ան կապեր կաշկանդեր էր, այդ բոլոր իրիկունը, իր արիւնարբու թշնամիները, մինչեւ որ հասնէին ազատարարները:

Եւ ահա անոնք եկեր էին ու իրենց զայրոյթը կը բախէր ոսոխին դուռը որ կը տապալէր: Իրենց վրէժխընդրութիւնը թշնամիին դէմ արձակած էր հուրն ու սուրը: Իրենց մոլեգնութիւնը կը խոյանար կատաղի ցուլերու գլխիկոր թափովն ու կը ջախջախէր թշնամին փողոցներուն, մութ տուներուն մէջ: Թանձր սուսերին տակ Քիւրտերն արթնցած ու դեռ քնատ, զիրար կը կոտորէին: Հուժկու բազուկներ կը բռնէին Զիլանի Շէյխին մարդիկը ու սրուած դանակներու տակ անոնց անարգ արիւնը կը շոռէր: Այն ատեն, Մանօ, կանգնելով Զիլանի Շէյխին առջեւ որ համակ մարմնովը կը դողար, ունեցաւ վաղեմի վրէժխնդիրի մը ներշնչումը: Թշնամիներուն արիւնը որ ուղխօրէն կը վազէր՝ հոսեցուց տապրակի մը մէջ եւ պատուիրելով իր հայ կորիճներուն որ հոն կախեն Շէյխին գլուխը, հերոսուհին գոչեց.—

— Զիլանի մեծ Շէյխ, արի՜ւն կ՚ուզէիր, խմէ՛ զայն ահա՛ եւ թող ծարաւդ յագենայ:

Ու քաշելով իր ետեւէն յաղթական խումբը Անմատչելին անհետացաւ մութին մէջ, դէպի անծանօթ սահմանները նոր պայքարներու եւ յաւէտ սպառնացող մահուան:

ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

«ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱՇԱ

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻ

391.99
Մ-64

1· Արիւնոտ Հասկերը — Հեղ· Ե· ՄԵՍԻԱԵԱՆ

2· Լիլիթի Աղջիկը (Հեղ· Ա· Ֆրանս)
Թրգ· Ե· ՄԵՍԻԱԵԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼԻՆԵՐ

1· Մարդկային Ողբերգութիւն (Հեղ· Ա· Ֆրանս)
Թարգ· Ե· ՄԵՍԻԱԵԱՆ

2· Մեղու (Հեղ· Ա· Ֆրանս)
Թարգ· Ե· ՄԵՍԻԱԵԱՆ

ԳԻՆ 50 ՍԷՆԹ

Թղթակցութիւններ եւ ապսպրանքներ ուղղել՝
Vahan Malkhasian, P. O. Box 73 Sta. A. Boston, Mass.